

ЯРОСЛАВА ОСТРУК

Родина
Гольбів

YAROSLAWA OSTRUK.

THE GOLDS FAMILY

NOVEL

BUENOS AIRES 1964

ЯРОСЛАВА ОСТРУК

РОДИНА ГОЛЬДІВ

Повість

710357

БУЕНОС - АЙРЕС 1964.

Тираж 1000 прим.

Обкладинка роботи Бориса Крюкова

Мовний редактор: Анатоль Юриняк

Накладом автора. Всі права застережені.

Александр Осипов

6

$\frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2}$

I

Мотто: Велик Господь в своєму гніві! Слухай,
Сіонська дочко! Ось летить на тебе
Драпіжник з обличчям мідянином...
Нема тобі рятунку... відцурався
Тебе твій Бог за зраду ідолянську...
(Леся Українка: "У пущі").

Гольди сиділи за столом і обмірковували чи є яка можливість рятунку. Лойова свічка кидала тъмяне світло на велику мапу, розложену на столі. Гольди хотіли кудись втекти. Але куди?.. Ціла Україна була зайнята німецьким військом. Як би їм удалось утекти через Карпати до Мадярщини?.. Та що ж? І там були німці. В Польщі, Румунії, на Буковині також німці. Вільної дороги до втечі не було.

У хаті було холодно, сиро. Аврам, батько доктора Гольда — високий, худорлявий жид, з довгою бородою, в чорному лапсердаку та ярмуркою¹⁾ на голові, рубав фотель. Сильний дуб не хотів піддатися, тому старий Аврам раз-у-раз зупиняв роботу і своїм диханням нагрівав задубілі пальці. Аврам не брав участі в розмові. Він був тої думки, що жидам не треба нікуди утікати. Кара ця від Бога за їх гріхи, тож смиренно, без нарікань треба піддатися Його волі. Так написано у Святому Письмі.

По хвилині доктор Гольд, ще молодий чоловік з типово семітськими рисами інтелігентного обличчя притишено, наче боячись власного голосу, піддав думку:

— Якби нам вдалося перекрастись до українських повстанців?.. Є чутки, що в Карпатах їхня армія нараховує кількаадесятеро тисяч фанатичних бійців, які вою-

---

1) Пояснення маловживаних слів при кінці книжки.

ють, щоб звільнити Україну і від німців, і від большевиків. Якби до них?..

Почувши те, загорнена у плащ молода дівчина, що перед тим нерухомо стояла притулена до холодної печі, ступила крок уперед і глянула на батька радісними очима.

— Справді, втікаймо туди! Вночі ніким не запримічені перекрадемось до повстанців. Ти, тату, лікар — напевно будеш їм потрібний.

Навіть старий батько зупинив на хвилину роботу, але зараз почав мимрити молитву, яка пригадувала плач або нарікання.

В очах Гольдової дружини Рени заблисти вогник надії, але зараз же й згас, а її гарне лице прибрало вираз безнадії.

— Ех, Давиде, фантастичні твої пляни. У нас на рамені ця проклята пов'язка з шестикутною зіркою. Ми немов злочинці, приречені на смерть. До Карпат далеко, а нам навіть з дому небезпечно вийти. Страшно... зловлять — на місці розстріляють.

— Т-а-к, — погодився Гольд. — Алеж треба шукати якихось доріг рятунку. Нам треба було в перших днях гітлерівської окупації знайти контакт з українським підпіллям. Без найменшого спротиву ворогові ідемо на смерть...

Розмову перервали тихі крохи на коридорі і зараз хтось застукав у двері. Усі жахнулися і чимскорше склави малу.

"Хто він? Хто?.. Може вже вони прийшли по нас?.." — Доктор намагався відкинути цю думку. "Ні, ні, не вони... вони не стукають... Вони вдираються в дім без стукоту, з криком: "Ферфлюхте юден, р-а-у-с!"

Доктор Гольд знає, що скорше чи пізніше те станеться. Він знає, що він і його родина засуджені на смерть. Але нехай станеться завтра, післязавтра, пізніше, щоб хоч не сьогодні.

Хтось вдруге застукав ще більш несміло, тривожно, наче б і він боявся.

— Хто він?.. Хто?.. — шепотом спитала Рена чоловіка, боячись свого голосу.

— Ні, ні, не вони — впевнив жінку доктор Гольд.

— Але хто він, що відважився до нас прийти?..

Заки доктор Гольд підійшов, щоб відчинити двері неочікуваному гостеві, людина вже увійшла в кімнату. Прибулий був одягнений в довгий кожух, який заносив виправленою барянячою шкірою, а через плечі мав перевішені на обидва боки бесаги²⁾. Промовивши "Добрий вечір", гість зняв шапку і хвилину стояв без слова, наче не знав, з чого почати розмову. Нарешті зняв з плечей важкі бесаги і з зідханням полегші поклав їх на підлогу.

— Це я вам, пане докторе, приніс. Ледве з тим усім до вас дістався. Так пильнують гестапівці, що не можна пройти містом.

Доктор здивовано глянув на незнайомого.

— Вибачте мені, чоловіче, але я не можу цього взяти. Ви знаєте, що мені заборонили лікувати хворих. Я не маю права ординувати. Коли вам треба лікарської допомоги, то зверніться до іншого лікаря, — порадив доктор Гольд, здогадуючись, що принесені продукти мають бути винагородою замість грошей, як це в тих часах бувало.

Чоловік мняв у руках шапку і ще більш заклопотано дивився на доктора.

— Я не хворий, ні... Мені, пане докторе, нічого не бракує... Це я вам приніс в дарунку.

Чоловік без слова почав вибирати з бесагів харчі. А було там все. Крупи та борошно завинені в хустки, масло, яйця, хліб, кусень ковбаси, а навіть була курка, яка важко дихаючи, висунула чубату голову і не відважилася запротестувати курячим: "куд-ку-дак!"

— Добрий чоловіче, я досі не розумію — защо ви мені даром стільки того усього принесли. Знаєте, що ваша присутність в моюму домі і вам небезпечна. Коїної хвилини може тут увійти гестапо. Ми сподіваємося переселення до гетта, то краще було б вам сюди не заходити.

— Я так і бачу, що ви, пане докторе, мене не пізнали.

— Ні, не пригадую вас, добрий чоловіче.

— Я Василь Петришин. З того села, де дід ваш крамарив. Якось мій хлопець важко захворів і я вночі по вас приїхав. Ви не відмовились, хоч була зима, та ще самі з своєї волі приїжджали і даром привозили ліки. Я тоді не мав грошей вам заплатити, а ви сказали: колись як будете могли, то заплатите. Тому тепер я приніс вам те все за довг.

Доктор аж тепер пригадав собі цього чоловіка. Без сумніву він був дуже чесна людина, коли не забув йому цієї дрібнички і наражував себе на небезпеку.. "Дивні люди — українці: за переорану межу будуть з собою процесуватись, на судові кошти і на адвокатів нераз стратять ціле майно, — а при тім яка глибина чесності у них!" — подумав доктор Гольд.

Доктор радо прийняв дарунок, а його дружина Рена взялась його розміщувати на столі. Це був княжий дар, і вона не могла опертися спокусі — запашному житньому хлібові, і відлупила невеликий кусник. "А що?.. якби... (подумала Рена, яка вже кілька днів роздумувала над кожною можливістю рятунку)... чи не погодився б цей чоловік їх перетримати в своєму домі?.." Цю думку вона шепотом сказала чоловікові. Лікар недовірливо похитав головою, але глянувши на стривожену жінку, почав у цій справі говорити. Однак, чим ясніше доктор висказував своє прохання, то воно у щораз більший страх впроваджувало селянина. А коли накінець сказав ясно те, що думав, і почав його умовляти, тоді на обличчі гостя виступили краплі поту, і він в першій хвилині мав думку втекти, залишаючи бесаги. Чоловік нерішено зупинився біля дверей, а від його мовчанки ставало ще більш моторошно.

Накінець обізвався:

— Воно б можна, якби не гестапо. Вони в місті і селі так нишпорять...

І знову запанувала довга, глуха мовчанка, яка не віщувала згоди.

— Я б вас, пане докторе, з радої душі взяв до себе. Але хто зна чи ви врятуєтесь, а мене і мою родину впакуєте в біду. От якось в сусідньому селі переховували жидів, дізналися гестапівці і забрали не тільки жидів, але й усю родину і всіх розстріляли... Якби так одну людину, то ще можна б рискути. Переодягнув би по-сільському, і не запримітили б навіть сусіди.

— Я розумію вас, пане Петришин, але коли чоловік топиться, то чіпляється малої гіллячки... Вибачте, що я вас турбував.

Доктор уважав розмову скінченою, але чоловік далі мняв шапку, щось міркуючи.

— Скільки всіх вас є? — спитав по хвилині.

— Я, моя дружина, дочка, мій батько та син — показав на всю родину і малого хлопчика, що спав у ліжечку.

— П'ятеро... ні, стільки ніяк не дається переховати. Як би так ви згодились дати хоч одну дитину. Хоч одне було б врятоване... А може і вам вдасться видістись з німецьких пазурів — по-різному це може бути... не знати як закінчиться війна... тоді б зголосилися і забрали дитину, — дораджував Петришин.

Доктор запитливо глянув на жінку. Вона стояла наче мертвa. Рятунок для одної дитини був можливий, але серце матері в таких справах не підлягає здоровому розсудкові. А втім, котре з них дати?.. Чотирірічного Ізя, чи вже дорослу Mіру?.. Ізьо ще дитина, без матері буде плакати, плачем себе викаже. Mіra не-дитина, розуміє небезпеку, її скоріш вдасться переховати.

— Як думаєш, Рено? Може дамо Mіру?

— Вони обое однаково мені дорогі. Ой, чи я знаю, що робити?.. Одне з них треба рятувати... Нехай Mіра... нехай іде Mіра...

Почувши ці слова, молода дівчина підбігла до матері і притулилася до неї. Крізь плач говорила:

— Мамо... мамочко... іти від вас... іти з дому...

— Не плач Mіро... потішала мати, пестячи її.

— Я ще напевно не кажу, чи візьму... Мушу пора-

дитися з жінкою, що вона скаже. Порадимось, а тоді приїду по Mіру.

Радісною надією повіяло, коли Петришин пішов. Це було щастя в нещасті, і треба було радше радіти, що хоч Mіра врятується. Хоч як тяжко було розлучатися з батьками, але ще страшніша смерть. Ціна за життя ніколи не є завелика.

Голод, який дошкуюльно відчувала родина, велів чимскорше скористати з дарунка. Перша підбігла до стола молода дівчина, опісля Рена. Вони покрязали хліб, посмарували його маслом і наложили кусник ковбаси. Їли з жадобою голодних людей.

— А ти, Давиде, спробуй, яке смачне. Ми вже давно не їли таких смачних речей — сказала Рена до чоловіка.

Доктор спочатку стояв остононь. Приємний запах смачної їжі спокусив його. Він несміло взяв кусень хліба з маслом і ковбасою.

Тільки Аврам ще дальше відійшов від стола і грізно дивився на дітей, які їли законом заборонену їжу. Він, похитуючись, співав молитовну пісню.

II

Доктор Гольд добре пам'ятав свого діда Шльому, якого крамничка містилася по середині села, між школою і церквою. Вона була водночас і його житлом і мала на одвірку прибиту мезусу³), якої дід все доторкався, входячи до хати. Поза тим хата Шльоми нічим не відрізнялася від інших селянських хат. Вона мала солом'яну стріху, крізь яку продіставався дим з печі, тому запахом диму була просякла не тільки хата, але й одяга Гольдів.

Шльомина жінка прибирала хату в день шабасу⁴). Вона мастила долівку жовтою глиною, підводила чорним глеєм, підбілювала припічок, і розмальовувала його, як це було у звичаю селян.

Крамниця містилася по другій стороні сіней; була це довга, збита з дощок ляда, а на ній трохи цвяхів, бутель нафти, сіль, мило, перець, сірники, гудзики та нитки, в коробці зліплені цукорки. Поміж цією дрібнотою вирізнялося кілька квітчастих шалінових та звичайних перкалевих хусток, а поруч — трохи матерії на спідниці та фартушки.

Шльому, чи Шльомку (так звали його селяни) пам'ятали в селі аж три генерації, але звідкіля він прибув, цього ніхто не знав і не цікавився. Здогадуючись по прізвищі, його предки, мабуть, примандрували з Німеччини. Як народ бездержавний, вони давно затратили свої старо-гебрейські прізвища і діставали нові, тієї країни, що в ній жили. Тому ті жиди, яким в добі інквізиції в Еспанії вдалося втекти в країни Східної Європи, на Україні називалися Бондарами, Задорожними, в Росії Рябовими, Седовими, в Польщі Седлецькими, Пшибиловічами. Поселюючись, вони скоро звикали до тієї землі, що давала їм заробіток, але во-

дночас цупко трималися своєї віри та обрядів. Через те вони не денаціоналізувалися. Таким був дід Шльома, батько Аврам, таким залишився і вчений доктор Давид Гольд.

Якби їх рід походив з аристократії, то напевно в родинному архіві зберігався б їх герб і широкий опис — чому вони називаються Гольдами; ми однак можемо здогадуватись, що або тому, що були багатими, або тому, що були чесними. (Золото — символ багатства і чесності). Беручи під увагу, що ровесники діда добралися великих маєтків, а Шльомка мав малу хатину й крамничку, то, мабуть, другий здогад буде вірніший.

По смерті Шльоми його син Аврам (його звали Абрумко) продав хату з крамницею і купив коня та віз, званий гарою, і переселився в місто. Зробив це тому, щоб мати змогу вчити наймолодшого сина Давида. Залишивши батькове купецтво, Аврам був балагулою і розвозив "гарою" товар по місті.

Давид, закінчивши медичні студії, оженився в "добрій родині", з Реною, дочкою багатого адвоката Гірша. Рена була його перша любов, але доки син балагули не скінчив студій, не мав права мріяти увійти в родину багатого адвоката. Воно здійснилося, коли він вже як лікар почав у містечку власну лікарську практику, і швидко здобув признання в громадянстві. Тепер батьки Рени вважали Гольда "відповідною партією" для своєї дочки, і молоді звінчалися. Вінчання на бажання молодого і його батька відбулося за традиційним жидівським обрядом, хоч цьому не були раді батьки Рени, що схилялися в бік "модерних поглядів".

Та й сама Рена не мала сантименту до жидівської віри. Ба, навіть не знала її, не розуміла. Усі жидівські звичаї були — в її розумінні — перестарілими залишками, які згодом геть усі мусять затратитись. В їхнім домі вже не святкували ні Пасхи, ні Гануках та інших. Рена навіть не знала їхньої традиції. Це все для про-

столюддя, тому адвокат Гірш у дні цих свят бував як звичайно на розправі. Не признавав голова родини ні суботи, ні шабасу. Тільки раз в рік, згідно з давньою традицією, урочисто відзначав свято Судного Дня і йшов до синагоги. Це було єдине, що ще лучило Гіршів з їхньою вірою.

Посвоячені з собою родини різнилися не тільки під оглядом своїх релігійних переконань. Балагулу Абрамка Гольда не можна було зрівняти з гордим, завжди елегантно одягненим адвокатом Гіршом, який, провадячи для своїх клієнтів — селян різні позви: дрібні обрàзи, невеликі крадежі, спадкові справи, тощо, — витягав з них останній гріш, чим власне й доробився великого маєтку.

Бажаючи займпонувати зятеві і старому балагулі, Гірш не абияк вивінав одиначку дочку. Підшукав гарний будинок добрий на "інтерес", купив найдорожчі меблі і всю свою біжутерію, що її скуповував довгими роками як ось: дорогі брильянти, золото, античні речі — передав дочці у весільний дарунок.

Вихована в багатстві в домі батьків Рена навіть не уявляла собі іншого життя. Не було прохожого, який не оглянувся б за тією стрункою, елегантно вдягненою жінкою, з легко рудавим волоссям та атрацитового кольору очима. Веселої вдачі, дещо занадто розпещена батьками, вона проводила літо на курортах та люксусових пансіонах чи в Карпатах, чи на далекій французькій Рів'єрі. Взимку можна її було бачити як неслася на лижвах по засніжених узбіччях Карпат або блистила красою на балях.

Подружжя Гольдів було щасливе і згідливе, якщо не враховувати дрібних непорозумінь. Але де їх немає? Вони були навіть потрібні в цьому тихому домі. Це так, наче б хтось час від часу кинув до тихого ставка камінчик, і від того легко захвилювала вода, а потім знову було тихо. Ці непорозуміння здебільша виникали на ґрунті різного ставлення молодят до релігії.

Давид покликувався на письма святих пророків, на

силу великого Духа Мойсея, на те надприродне, чого ніколи наука не збагне.

"Хіба можна вірити в перехід Мойсея через Червоне море, чуда в пустині, звуком труб здобутий Єрихон?.. Давиде, я дивуюся, що ти, інтелігентна людина, і віріш в те". Усе, в що вірив чоловік і тесть, було для Рени звичайною вигадкою.

Та щодалі Рена глибше входила в патріархальну атмосферу родини Гольдів, переймалася нею, бо вона любила мужа і не хотіла протиставитись йому. Згодом їй дещо навіть сподобалось. Ця древня обрядовість була символом невмирущості жидівського народу, тим, що наближало Рену до її прадідів, і тепер дивним спокоєм та вроочистістю наповнювалась її душа в шабасний вечір під мелодію старої гебрейської пісні-молитви.

Традиційно, як велів закон, коли тільки наставав вечір, вони в п'ятницю святкували шабас. Святочно прибаний стіл, а на ньому горять свічки. Тесть Аврам, найстарший в родині, вдягнений в довгий лапсердак, накритий біло-чорним шалем, на чолі у нього тефіллін⁵). Наче старозавітний патріарх, легко хитаючись, він високим тенором співає молитву, впадаючи у щораз більшу молитовну екстазу. Рена хоч не розуміє слів молитви, відчуває її душою. По скінченій молитві Аврам благословить родину і аж тоді вони сідають до вечері, яку традиційно становлять насамперед калач, риба та вино.

В суботу Рена залишається вдома, тільки Давид з батьком йдуть до синагоги. Вертаючись, вони зупиняються біля дверей, де на одвірку прибита мезуса. Вони прикладають пальці до уст, доторкаються мезуси і аж опісля входять в кімнату. То був гарний звичай, і хоч цього Рена ніколи не робила, однак мезусу вважала амулетом, який приносить щастя родині.

Тестя Аврама вона шанувала і вважала незвичайним чоловіком через дивний випадок в їхній родині.

У них був захворів синок Ізьо. Це була невилічима недуга — запалення мозкових оболон. Не було рятунку, а батько лікар був безсильний. Недуга доходила до коми, і син був близький смерти. Це знав батько як лікар

і приготовив жінку на найгірше. Якраз була п'ятниця, але ні кому, oprіч Аврама, не було в голові святкувати шабас. Аврам, вдягнений по-святочному, велів молодим сісти за стіл. Засвітив свічки і почав молитись. Його спочатку спокійний молитовний голос ставав щораз грізніший. Він вже не просив, а кричав, наказував. З піднесеними вгору руками, заплющивши очі, попадав у щораз то більшу молитовну екстазу. Здавалось, що це не біdnий балагула просить Єгову о житті для свого внука, а зійшов на землю пророк Ілля, Єремія, Ісаак, або Езекіїл. Такого Аврама Рена ще ніколи не бачила.

А коли старий Аврам скінчив молитись, його очі засніли неземним щастям і він повен віри сказав, що Єгова його вислухав.

Так і сталося. Коли доктор підійшов до сина, то за-примітив перші познаки видужання. Горячка опала, пульс став нормальніший. — Це Господь Сіона через молитву моєго батька його вилікував. Лікарське знання було безсильне, — сказав доктор Гольд.

А коли Рена радісна підбігла до тестя, він тільки сказав:

— Єгова, наш Бог, через мою віру вислухав мене.

Аврам мав також дар предсказувати майбутнє. Він про це говорив нерадо, але наказував молитися і просити Єгову відвернути нещастя, яке має статися. Аврам предсказав війну і прихід ворожого війська, а з тим по-громи. Предсказав також свою смерть, яка буде **в день спалення синагоги**.

III

Відколи німці зайнняли місто, багатий сальон Гольдів у стилю барокко не яснів вже світлами кришталевих жирандолей. Вимкнуто із стін і електричні свічники, які, зливаючись із світлом жирандолей, додавали кімнаті ще більшої пишності. Кожного дня ставало менше меблів, бо їх Аврам рубав та вживав на паливо. Навіть тонесенькі фіранки ручної роботи пішли в обмін за продукти. На їх місці на вікнах висіли грубі, сірі коци, ще більше притемнюючи сальон. Так, наче б Гольди бажали свій дім заслонити, невидимим зробити ворогові. Однак дім стояв на горбі і гордо дивився на місто, де життя було таке ж безнадійне і для українського та польського населення окупованої України.

Вечоріло. Доктор Гольд обережно відхилив крайчик коца. У містітиша, тільки часом крадькома оглядаючись, пробіжить якась людина і зникне у дверях дому, або сміло чоботами зацокотить німець. В долині розкинулись хатки найбіднішого населення. Там тепер гетто. Кожного дня туди зганяють усіх жидів: бідних і багатих. Посеред гетта стоїть запечатана, обведена дротом синагога.

"Хто посмів замкнути святыню Єгови?.. Хто обмотав її дротом?.. Хто зневажив синагогу?.. Яким правом вони знехтували п'яту божу заповідь?.." — в душі протестує доктор.

Під ескортую гестапівців проходить велика колона людей. На раменах у них біла пов'язка з шестикутною зіркою. Це жертви нелюдського терору. Виснажені голодом, ідуть в лахміттях повільно, зрезигновано на розстріл. Якраз скручують у вуличку, яка веде на кладовище. Там щодня відбувається екзекуція. Мороз під вечір кріпшає, але вони вже не відчувають холоду. Голод до-

вів їх до байдужності. Якась жінка останком сили тримає на руках малу дитину, притулила її до себе, теплом тіла хоче востаннє її нагріти. Дитина плаче, вона хоче йти. Біля другої жінки малий хлопчик підбігає, шукає у матері рятунку. Старих людей, що не можуть скоро йти, гестапівець підганяє.

"Чому цей народ хоч безборонний не кинеться на ворогів? Ім нема чого боятися, так чи інакше смерть... Чому не було в нас проводу, який подумав би про самооборону, хоч би в злуці з українським підпіллям?" — сіпали доктора думки, на які не знаходить він відповіді.

Якраз минають дім Гольдів. Докторові лячно дивиться на засудженців. Поміж ними переважно його знайомі, пацієнти, бачить їх востаннє. Ні одного не пропускає. Між засудженими в колоні Гольд запримітив свого тестя — адвоката Гірша. Він вже не той багатир, гордий, певний себе. Похилився, ледве йде. Глянув у вікно Гольдів, щось наче сказав, дав знак рукою.

"Закликати Рену?.. Ні, ні, не треба завдати їй ще більшого болю. Нехай не знає правди і живе ще надією. Лячно подумати, що ці ще живі люди незабаром будуть мертвим тілом". — Давид заслонив очі руками і відійшов від вікна.

..."А якби зажити ціянкалій?.. Один малий момент... Смерть легка... Там, в його лікарському кабінеті ціянкалій... Для Рени, батька, Міри, малого сина, накінець для себе... Чого боятися смерти?.. Смерть — визволення. Треба тільки рішитись. Чи не краще закінчити самому це життя, як з ганьбою йти на розстріл, згинути з рук катів... I не життя воно, а животіння, з надією на якесь чудо... Тому скоріше, заки вони сюди по нас прийдуть".

Доктор вже йшов по отруті, але в цій хвилині приманчиву думку заступила інша:

"Тільки боягузи кінчають життя самогубством. Великий Єгова має право життя дати і його забрати. Нехай станеться все за Його волею"... I доктор покірно склонив голову.

Останні промені сонця ховалися за обрій. Червона

заграва віщувала недалеку тривожну ніч. Від сторони кладовища доходили стріли. В цю страшну хвилину здригалися серця усіх людей без огляду на їх національність та віру. Бо за кожним стрілом кінчалося життя людини, життя малих дітей, немовлят і ще тих, що були в лонах матерів.

* * *

І знову минуло декілька днів очікування. Гольдів не переселювали до гетта. Вже мало хто мешкав у своєму домі. Гестапо обминало їх дім, і кожний день приносив щораз то тривожніші вісті. Вечірня стрілянина стала звичайним явищем. До гетта й далі звозили людей. Одних розстрілювали, інших посылали на роботи, або на вантаживши людей, наче худобу, в товарні вагони, вивозили в невідоме. Хто міг ховався. Впрошувалися до хат християн, але не було майже відважного, який згодився б їх перетримати. Викидали їх з теплих хат, з почуттям сповненого гріха, облегшуючи свою совість тим, що кожному дороге життя, своє і родини. Утікали до брудних каналів, до димарів хат, скривалися по дахах, пивницях, але й тих гестапо виловлювало і так у смолі та каналовому бруді вели на розстріл: людська жорстокість перейшла межі.

Гольди голодували. Принесені продукти давно миналися. Часом вдавалось жінці доктора замінити щось вартісне за кусник хліба або кілька картоплин.. Потайний обмін був небезпечний для покупця і продавця, тому часто вистоявши на вулиці верталася з нічим.

"Хочби Петришин приїхав по Міру?" — думала тупо, без переконання. — "Завеликий був риск, боявся".

* * *

Коли в п'ятницю заходить сонце і сумерк окутує місто, це час шабасу. Однак в цей грізний час ні кому, oprіч діда, не було в голові його святкувати.

Аврам накрив стіл скатертю, з недопалених свічок зліпив нові, і велів усім сісти за стіл.

Серед тиші понеслася Аврамова пісня — молитва. Вдягнений у святочні шати, попадав у щораз більшу мо-

литовну екстазу. Ставало лячно від його голосу. З піднесеними угору руками, затиснувши п'ястуки, він спочатку просив, благав. Невже ж його, бідного балагулу, цим разом Великий Єгова не почує, не захоче вислухати?..

Довго молився. Вже не просив, а кричав, здавалось наказував Єгові.

А коли скінчив молитися, його очі не прибрали радості. Аврам похилився і тремтячим голосом говорив:

— Єгова, Великий Бог Ізраеля, не вислухав мене. Бо надто великі є провини нашого народу. І отворив мені Єгова Святу Книгу, а в ній я так прочитав:

За те, що ви не виконували моїх заповідей, покараю вас стократно. Бо знайте, я ваш Бог милостивий, але грізний у карі. І зішлю на вас я ворога, щоб панував над вами. А він увійде у ваші domi і не пожаліє ні вас, ні ваших дітей. І будете втікати від нього, але даремно.

Дід в покорі сказав: — нехай так станеться.

У вечірнійтиші почулась чиясь хода. Вдруге хтось постукав тихо, несміло. Незугарна постать Василя Петришина, яка у півтемряві кидала довгу тінь, видалась радше з'явою. Він і цим разом мав на плечах тяжкі бесаги, мняв шапку і з острахом дивився то на старого Аврама, то на доторяючі свічки на столі.

Накінець промовив:

— Добрий вечір... Поїде до нас ваша дочка Mіра, чи ні?.. Оце я по неї приїхав.

По цих словах стало тихо в кімнаті, а тільки Mіра побігла до матері, притулилася і заплакала.

— Не плач, дитино, хоч ти врятуєшся... може і нам вдасться якось вирятуватись — заспокоювала мати.

— Ви чесний чоловік, наражуєте себе на небезпеку... — сказав доктор.

— Що ж? Обіцяв то треба додержати слово. Як люди не донесуть, то і німці не будуть знати, що у нас переховується Mіра. Живемо далеко за селом, довкола ліс, сусідів нема, то хто буде знати? Переодягнеться дівчина в сільську одежду... тут жінка передала одежду, не-

хай Міра хутше одягається. Щоб тільки щасливо доїхати додому.

Не було часу, бо Василь наглив. В день безпечніше, а в ночі різна напасть може приключитись. Сільська одежда змінила дівчину. Міра попрощалася з батьком та малим братом, а коли підійшла до старого діда, він так сказав:

— Велика спокуса буде на дорозі твого життя. Будь сильна, не відійди від народу ізраїльського, від віри своїх батьків.

Свіжий подув вітру і зоряна ніч відігнали тривожні думки. Радісно стало, коли подумала, що примара смерти — за нею. В тих страшних обставинах хотілось жити, за всяку ціну зберегти себе.

* * *

Не тільки місто, але й село було залякане новим окупантом. Воно наче ще менше стало, причаїлося. Позаслонювані вікна, а там до пізньої ночі притишенні розмови про розстріли, концентраційні табори. А разом з тим, щораз то більше вісток про підпілля. Силою самооборони повставала велика армія, яка згодом мусіла протиставитись обидвом ворогам, німцям і большевикам.

Невеликий хутір Петришинів, де прийшлося тепер жити Мірі, був на узбіччі, відгороджений від села лісом. Досі туди ні один німець не заходив і сусіди зрідка на відувались. Міру примістили добре люди у стодолі. Хоч і страшно було в цій новій домівці, але безпечно. Часом тільки загавкає собака, який стеріг господарства. Спочатку це впроваджувало дівчину в страх, боялася найменшого шелесту. Увечорі крадькома приносили господарі дівчині їжу. Часом подали їй якусь радісну вістку, тоді на хвилину забліснула надія. Але минали тижні, і нічого не змінялося в житті молодої Міри.

IV

З невеселими думками вертався Максим Петришин до свого села. Обережно обминав міста, дещо безпечніше проходив селами, вибираючи лісні дороги, та нічну пору боячись, щоб не наткнутись на гестапівців. Не мав жодних документів. Його особиста довідка, так звана "кенкарта", залишилася під час арештування в німецькій команді в "гегаймніс штаатсполіцай" у Львові. Іти у воєнний час без документів було справді рисковно, небезично.

Давно виїхав з дому. Війна німецько-польська захопила його у Львові. Максим, як усе українське населення, був розчарований, коли несподівано до краю увійшло большевицьке військо. Брутальна сила завойовника почала жорстоко розправлятись з усім, що мало тільки дух спротиву та національного сепаратизму. Почалися масові арешти, заслання на Сибір, розстріли, а рівночасно шумнозвучні кличі: Свобода, Рівність, Воля, — на те лише, щоб хоч на деякий час приспати чуйність народу.

Треба було якось протиставитись ворогові. На почик тайної військової організації було щораз то більше охочих іти в підпілля. Незабаром увійшов у контакт з підпіллям і Максим Петришин.

Загально сподівалися, що союз німців з большевиками не триватиме довго і скорше чи пізніше приайде до зудару між ними. По неповних двох роках жорстоко-го большевицького терору справді те сталося. На приказ української національної організації проголошено незалежну українську державу та злуку Західної України з Східною Україною. Але вже по кількох днях гітлерівська Німеччина криваво розправилася не тільки з провідниками, але і з усім населенням. Замаяла свастика, а здобуті землі дістали дивовижну назву: "Генераль-

губернаторство" і "Ост". Боячись, щоб підпільніки тепер не звернулись проти них і маючи їх списки, німецький окупант почав терор супроти протиболішевицьких підпільніків. Не минуло арештування і Максима Петришина.

"Як воно сталося, що він живе, один тільки вирятувався? Може те все снилось?.. Ale ще не загоєна рана, і легкий біль — це доказ, що він врятувався. То було того дня, коли їх зловила німецька тайна поліція і повела в ліс на розстріл. Він ще досі пам'ятає коротке німецьке слово: "Шіссен!"⁶), а зараз стріл. Впав його товариш Микола Семчишин, рогатинець Нагірняк, білява Марійка, — падали вони мов те неспіле ще у полі колосся... впало ще багатьох йому незнайомих, накінець він... Чи довго він лежав присипаний землею? — не знає. Перше, що дійшло до його свідомості, це звичайний фізичний біль. Він не може ворохнутись і щось липке просякає там, де його болить. Це кров... Значить, він не вмер... Ale чому щось тяжке його пригнічує?.. I чому так важко йому віддихати? Як найскорше переборти цей тягар, а тоді буде жити — підказує свідомість.

Останком сили змагається... Усе тіло напружує... Ще кілька зусиль — і він на волі. Аж йому дивно, що був присипаний малою верствою землі. А тепер втікати... втікати чимськорше... Ні, там його товариші... може ще котрий з них живий?.. Старається відгребати їх. Ale всі вони вже мертві. Бездушні тіла з застиглим на лиці болем. Втікати, чимськорше втікати з цього страшного місця! Темна ніч у лісі, де вовки виують, чуючи кров... Дістатись до села, бо рана так дуже кривавить. Десь далеко вже блимають світліка. Зайти до будьякої хати, скорше, скорше, а то чує — впаде мертвий на дорозі.

..."Хто тебе, сину, так поцілив? Ти увесь у крові" — чує співчутливий голос чоловіка, який отворив йому двері. — "Зараз зроблю пов'язку... і лікаря покличу..."

Хатнє тепло зовсім його одурманює, горячка звялює з ніг. Пробудився наче після довгого сну.

Прикрі спомини наче забулися. Забилося серце, коли побачив рідну оселю. Затишністю війнуло від дому батьків, захованого в лісовій гущавині. Тут справді було безпечно. Дім стояв віддалений далеко від міста, і це впевнило й успокоїло Максима, що за ним шукати не будуть. А втім, він вже напевно викреслений із списка живих.

Собака побачивши прохожого загавкав, але зараз же й замовк, впізнавши Максима. Максим постукав до дверей, але ніхто не відчинив. Пригадав, що сьогодні неділя і батьки напевно пішли до церкви. Втіма по далекій дорозі щораз більше його знемагала. Хотів спати. З цією думкою увійшов до стодоли.

Вже лягав на сіно, коли почув шарудіння, яке доходило з кінця стодоли. Може це йому тільки перечулося?.. Але шелест не втихав. Чи не кішка або птиця?..

Здогадувана кішка на хвилину втихла, і знову почулося таке саме шарудіння в сіні. Зацікавлений — що там може бути, підійшов ближче. У півтемряві доглядів, як щось велике намагалося загребтись у сіно.

Максим засвітив електричну лямпку і в цій хвилині побачив налякану дівчину, що розпучливо намагалась загребтись у сіно. Незнайома була вдягнена по-селянськи, а її великі очі вп'ялили погляд повний розпуки на Максима. "Хто вона? І що робить в нашій стодолі?.. Може жидівка?" — мигнули думки. Обличчя о дещо сімітських рисах, рудаве волосся впевнювало його в здогадах.

— Я не хочу іти до гетта! Чого ти тут прийшов?.. Ти прийшов мене звідси забрати!.. Не стріляй мене... не забирай до гетта!.. — кричала дівчина.

Тепер вже Максим впевнився — хто вона. Як тут дісталася? І звідки має сільську одежу?..

Максим підійшов ближче, але дівчина з усієї сили вчепилася в сволок, наче у нього шукала рятунку.

— Не бійся мене, я не німець, — вяснював Максим.

Але дівчина не давала прийти йому до слова, вона втікала, далі несамовито, спазматично кричала:

— Я боюсь тебе! Ти прийшов мене застрілити!..

Не стріляй мене... не бери мене до гетта!.. — просила в лихоманці побілілими устами.

— Дівчино, успокійся нарешті... я не гестапівець і не прийшов тебе брати до гетта.

— Коли ти хоч трохи віриш в Бога, не стріляй мене — благала.

— Дівчино, кажу тобі, я не прийшов тебе застрілити... я син цього господаря, що ти в його стодолі переховуєшся... я Максим Петришин.

— Ти син Петришинів?.. Неправда, їх син у Львові... ти німець, або шпигун.

— Може нарешті я тебе переконав. Я прийшов зі Львова і не застав батьків, тому зайдов до стодоли.

Дівчина наче вже повірила. Вона успокоїлася і підійшла трохи ближче до Максима.

— Справді, ти їх син?.. Максим? А я так тебе боялася... думала, прийшли гестапівці по мене...

— Я вже сказав хто я, тепер ти скажи мені про себе. Як ти тут дісталася?

— Я називаюся Міра Гольд... дочка лікаря. Мене взяли з дому твій батько і я у них переховуюся... Мій батько колись тебе лікував... вони мене тому взяли...

— говорила крізь плач.

Максим міг тепер пригляднутися дівчині. Її лице було худе з запалими щоками і безмежна скорбота застигла на ньому. Великі очі довірливо дивилися на хлопця. Максимові стало жаль молодої дівчини, він узяв її руки і співчутливо сказав:

— Я тебе розумію... тобі тут дуже тяжко.

І нараз чи то з радості, що цей незнайомий хлопець співчуває її горю, чи з жалю до своєї долі, дівчина затулила руками очі і заплакала. Їй забажалось виплакатись доволі, розповісти про своє горе.

— Щоб хоч я знала, що сталося з моїми батьками?.. Чи живуть вони? Вже місяць я тут і чутки про них нема. Я просила твоїх батьків, щоб поїхали і розвідали, але вони бояться щоб гестапо не попало на мій слід.

Максим як міг успокоював налякану дівчину.

Посідали. Спільна доля (бо і він був близький смерті) їх зблизила.

— Не плач, Miro, усіх німець не постріляє... війна скінчиться і ти вернешся до своїх.

Душою дівчина відчувала в нім приятеля. Їй бажалось розповісти про себе. Вона тут боїться кожного шелесту... Коли загавкає пес, їй здається, що прийшли по неї. Щоб якнайскорше те все скічилось, а то вона піде і добровільно зголоситься до Гестапа, нехай її розстріляють.

Але голод і перевтома все більше знемагали Максима. Він заплющив очі, позіхнув раз, вдруге, похилився на сіно, і задрімав. Ще наче чув її голос, але образи все більше затемнювались в його свідомості. Накінець усе пірнуло в країну нереальності, дійсність перемішалася з фантазією сну.

Mira гляділа на хлопця. Була рада, що він не є гестапівець, а добра, щира людина. Лагідність і шляхетність були в його обличчі. Перевтомлене лице і зарослі щоки свідчили про довгу мандрівку. В затиснених устах бачилось відвагу і мужність. Чорні вій нанакривали його очі... Довго з захопленням дивилася на нього. Будилися несвідомі нотки кохання. Наче той квіт підсніжника, що крізь сніг пробивається до сонця, зморожене жахом війни серце забилось живо, душа прагнула ласки, радости. Несвідомо майже нахилилася над сплячим і ось-ось хотіла поцілунком забути жорстоку дійсність... але не посміла. Білою долонею діткнулася тільки легко високого чола, провела по темному, кучерявому волоссу...

Але Максим не чув того. Заснув довгим, твердим сном.

V

Синагога горить!.. Ой вей... ой вей... Горить синагога! Давиде, гляди туди! Полум'я знімається все вище!.. Ой вей... — кричить в розпуці Аврам.

Давид силою його зупиняє.

— Я піду сам!.. пусті мене... я піду рятувати синагогу... пусті мене... ой вей...

— Не можна! Там німці... застрілять вас, тату...

— Хіба не знайдеться хтось рятувати синагогу?.. Я піду, Давиде, пусті мене... ой вей...

Давид насили зупинив батька.

Аврам відхилив коцом заслонене вікно. Глядить, як горить його святыня. Колись у сні бачив горіючу святыню. Він знає, що за волею Єгови сьогодні він умре. Незабаром стане перед Великим Єговою і здасть звіт з цілого життя. Чи помилує Він його, бідного балагулу?.. Чи прийме до свого Царства?..

Аврам упав ниць на підлогу. Повен покори молився.

— Великий Єгово, що у своїй доброті визволив народ з єгипетської неволі, подай і тепер нам рятуунок. Прости беззаконія наші, бо із-за великих гріхів караєш Ти нас, Господи. І дай нам силу стати одноцільним каменем-гранітом, щоб не міг нас подолати ворог. Дай нам мужність в боротьбі, але нехай станеться не по нашій, а по Твоїй волі, Господи.

Червоними плямами горіючої синагоги роз'яснена кімната спливала наче кров'ю.

Аврам підвівся. Взник очі угору, і у пророчій екстазі так говорив:

— Я бачу, як падає ваша держава. Трупами наповнились руїни ваших міст. Вогонь з неба спадає на ваші доми. Непоховані тіла ваших воїнів, я бачу розки-

нені по цілому світі. І даремно на вас ждуть жінки та матері. Вашою зброєю побідник вас поб'є. Ворог збезчестить жінок та дітей ваших, — муром, який зватися буде ганьбою, розділить вас... Нехай так станеться, бо це Твоя воля.

Очі Аврама заблистили ненавистю.

— Я блажений, бо Господь дозволив своєму слугі побачити заслону майбутнього.

В цій хвилині Аврам видається не старим, згорбленим жидом, а біблійним великаном, що готується до змагу. Простягнувши руки, із затисненими п'ястуками, він вже не молиться. Він проклинає.

— Нехай це станеться за ваші злочини... Хай міста ваші обернуться в руїни і пожари... хай воїни ваши...

Не докінчив прокльону, мертвий впав на підлогу. Лице його у смертельній судорозі викривилося, мертві очі з жахом дивилися, відчинені уста здавалось не замовкли, далі проклинали.

Давид підбіг рятувати батька, але в його очах побачив вже смерть.

— Тату... дорогий тату... — прошепотів.

А коли минув перший біль, підійшла до нього жінка.

— Не плач, Давиде, батько щасливий, смерть визволила його від страждань.

— Тепер, коли душа батька в дорозі до Вічного Єгови, накриймо його тіло чорним рядном, як вселить закон — у великій скорботі сказав Давид.

А коли тіло накрили, а воно після закону мало лежати на підлозі, треба було якнайскорше занести мерця на кладовище, щоб душа, що розлучилася з тілом, увійшла до Царства Єгови.

— Але хто тепер занесе батька? Тепер і на кладовище дорога замкнена... батька треба якнайскорше поховати — сказав Давид.

Синагога доторяла. Іскри, як святочні фаєрверки розсипались у пітьмі ночі.

Хтось проходив вулицею. По ході вичувалось силь-

ні, певні кроки військовика. Усі добре знали цей цокіт ворожих чобіт. Навіть малий Ізьо оголомшений смертю діда, яку вперше бачив, причайвши у кутку кімнати, тепер забув про смерть, підбіг до матері, шукав у неї рятунку. Усі з запертим віддихом чекали появи військовика.

Енергійні кроки військовика сповільнились. Хтось наче б зупинився. Може міне їх хату?.. Але зараз грюкнули двері в коридорі, а рівночасно почувся проклін:

— Цум Тойфель! Кайн ліхт! (До черта! Темно!)

Що робити?.. Втікати?.. Куди?.. Але не було часу, бо гестапівець у військовому плащі, перепоясанім шкіряним поясом, де виднів напис: "Міт Гот" (З Богом) був вже в кімнаті.

— Юден? — спитав, тримаючи пістолю.

— Юден, — відповів доктор.

— Ферфлюхте юден! Підпалили синагогу, щоб скоріш могли втекти! — в дикій ненависті кричав.

Гольди мовчали. Хіба можливе, щоб хтось з них смів підпалити синагогу — святість народу?..

Гестапівець як шалений шугав з кімнати до кімнати, наче б то чогось шукав.

Давид обняв жінку, яка смертельно наляканана, дріжала. Малий Ізьо ще сильніше притулився до матері.

— Вас іст гір? (Що це?) — спитав, наткнувшись у пів-темряві на щось завинене у чорне рядно, і чоботом відхиливши, побачив голову умерлого. Посмертна маска Аврама з ненавистю гляділа на гестапівця. Розкуйовдане волосся злилося з довгою бородою, мертві пальці, як кігті драпіжного птака, здавалось, кинулись на гестапівця.

— Удає умерлого.. . Це одна з їх штучок. Боїться, щоб його не взяти до гетта. А вдарю пістолею, зараз встане, і тільки буде просити, щоб його не застрілили.

— Батько умер... — прошепотів Гольд.

— Умер?.. Побачимо! Ану вставай, не удавай мертвого! Скоріш! Скоріш! — Гестапівець пістолею його бив, але умерлій як раніш дивився на нього тим самим страшим поглядом.

— Здох. Нема часу з ним гаятись. Старий нехай тут залишиться, а ви, р-а-у-с! до гетта! — люто просивав.

— До гетта? — аж крикнула Рена.

— До гетта!.. скоро, скоро, — наглив гестапівець.

— Чи дозволите хоч взяти з собою одяг? — спитав доктор.

— Так. По одній валізі для кожного, не більше.

Доктор Гольд почав складати найконечніші речі, бо жінка попала в розпуку.

— Скільки вас всіх є? — спитав по хвилині.

— Троє — відповів доктор.

— Не брешеш? Більше нема, бо як знайду кого, усіх на місці розстріляю.

— Більше нема... троє... — відповів доктор.

Нова хвиля люті охоплює гестапівця. Він шукає по всіх кімнатах, але вже не людей, а золота, грошей та самоцвітів. В шафах було багато дорогої одежі цілої родини. Цього гестапівцеві не можна було брати. По ці речі приїде висланник з "Віртшафтсамту", для передання їх німецькому населенню. Гестапівцеві треба грошей, золота і біжuterії, які було б можна легко сховати в кишеньку. Тому шукає їх, наче божевільний, кричить, проклинає, а не знайшовши, попадає в ще більшу люті.

— Сю мить дай золото і гроші! Негайно! — термосячи доктора, кричить.

— У нас нема ні золота, ні грошей...

— Брешеш! Скажи, де ти їх сховав! А то задушу тебе як пса! — і схопив доктора за горло.

— Нема... нема... в банку... в дома нема...

— Признайся, бо як знайду, всіх тут постріляю! Ферфлюхте!

Рена хотіла щось сказати, але доктор дав знак жінці, щоб мовчала.

Гестапівець далі кидався на розшуки по всіх кімнатах, а вертаючись наказував віддати гроші, погрожував, що всіх розстріляє, бив доктора по голові.

Довго тривав обшук. Виривав підлогу, підважував

одвірки, демолював стіни, меблі — грошей і золота не знайшов.

Він навіть не передчував, що великої вартості скарб, усі гроші, золото і самоцвіти, які Рена дістала від батька, були під **підлогою**, якраз там, де лежав **умерлий Аврам**.

VI

Мешканці гетта виконували різну фізичну працю: відгортали сніг у місті, рубали дрова у лісі, були до послуг німецьким урядовцям та їхнім жінкам. Головно добрі кравчині діставали працю по домах, шили німкам сукні та білизну. Провести день у теплій хаті, дістати залишки їжі і взяти кавалок хліба до гетта в той час то було велике щастя.

В декілька днів після того, як Гольдів переселили до гетта, Рена дісталася працю прислуги у гестапівця Штайнберга, який мешкав з жінкою в домі батька Рени, адвоката Гірша. Каприз долі запровадив Рену в таких незвичайних обставинах до свого власного дому.

Дружина Штайнберга Кеті була типовою білявою німкою. Її гарне, але досить пересічне лице підчеркував вміло наложений грим. Очі Кеті все сміялися, а дві ямочки, які появлялися під час сміху, надавали обличчю філютерної безжурності і майже дитячого вигляду. Прибраючи позу опереткової княжни, Кеті спочатку веліла себе кликати "гнедігे фрау". Але минуло декілька днів і вона була у відношенні до Рени все більш сердечною, з бажанням дружби, хоч Рена не виявляла охоти не то товарищувати, але навіть розмовляти з нею. Однак німка не зневірювалася і знаходила все якусь тему, так що згодом вони ближче познайомились, а завдяки певним обставинам навіть зв'язали себе обопільним почуттям вдячності.

Коли вранці Рена приходила до праці, Кеті вітала її старотиповим: "Гутенморген, вас герт ман но-ес?"⁸⁾ — вимовляючи слова типово "з-віденська". Не чекаючи відповіді, Кеті переповідала всі вістки, почавши від спліток про своїх знайомих, кінчаючи політичними та воєнними новинками.

— Подумай, Рено, ця Міці Шварц має знову нове хутро! — сказала одного разу, коли Рена як звичайно вранці увійшла в її кімнату. — І то не абияке, а правдиве кримське, приbrane срібним лисом. О, Боже! Я хотіла б також мати таке хутро!.. Виелегантувалася і ходить в ньому по місті. І чого їй ним так хвалитись?.. Кожний знає, що не її власне. Не привезла його з дому, а забрала від жидів.

Рена мовчки бралася до праці. Бо ѹ що вона могла б сказати? А Кеті продовжала далі:

— Мені деколи соромно, що це роблять німці. Хоч я і не німка — я австрійка. Але як-не-як це робить мені близька людина, Фріц... Знаєш, Рено, мені соромно за нього. Деколи ненавиджу його за те. А він ще хвалиться своїми подвигами! Прийде з екзекуції і так байдужо розповідає, як він жидів стріляв... Фе! аж гидко слухати! Садист він, гидота! Та ще хизується своєю "вищістю раси". "Іберменш!"¹⁹) — А по правді він — худоба. Коли він те розповідає, мені здається, що я бачу на його руках людську кров... Розуміеш, кров невинних людей...

Рена хоч ненавиділа гестапівця, була тієї думки, що Кеті, як його дружина, не повинна б так говорити про свого чоловіка.

— Гнедігे фрау... він ваш чоловік...

— Перестань врешті мене титулувати "Гнедігे фрау"! Він такий мій чоловік, як я "Гнедігे фрау" — циро призналася Кеті. — Фріцова жінка живе собі спокійно в Берліні і засипує його любовними листами, яких він навіть не читає. Що йсму шкодить зі мною любитись?

Рена була приголомшена тим, що чула. Ця жінка, з вигляду наче кошенятко, видалася їй тепер драпіжною пантерсю. То був цинізм жінки-коханки.

А Кеті своїм звичаєм далі молола, що на язиک попало:

— Ти справді думала, що я Фріцова законна жінка? Знайди мені хоч одну з-поміж тих, що тут приїхали, вінчальну жінку... Думаєш, ця Міці Шварц в жи-

дівському хутрі його жінка?.. Я то хоч не задираю носа, як вони, і не вдягаюся в жидівські речі... Фріц навіть не хоче мені дати хутра, а знаю, що має, всі дорогі речі відсилає до Берліна... Та як буде вже мені забагато, втечу від нього, але не з порожніми руками. Мушу наперед дістати те все, що мені належиться!

— ... Деколи навіть приємно збирати почесті, які належаться жінці гестапівця, і знати, що є такі дурні жінки на світі, що вірять в чесність своїх чоловіків. — Кеті заходилася сміхом, повним тріумфу над її суперницю. — А ти думала, що я його жінка?..

Кеті хвилину призадумалась, але за мить відразу її лице прибрало дивній вираз безтурботності. Сіла на стіл і вигойдуючи ногами, наче школярка, вона тарахкотіла:

— Моє справжнє прізвище Катеріна Штерн. Була у Відні кабаретовою співачкою. Вдягнуся, бувало, в блискучу сукню і своїм співом всіх чарую! А скільки я тих поклонників мала! Усі шаліли за мною, а я закручу голову і з другим зачну флірт. Ляйтенант Шульц через мене ледве не застрілився, хоч не був би зле зробив, бо він не більш варт, як Фріц... Або властитель каварні на Гіцінгу¹⁰) — був би якстій, оженився зі мною, якби я його хотіла. "Штамгест"¹¹⁾ кабарету, гофрат Шредер, шалів за мною! І накінець познайомилася з Фріцом, очевидно, для флірту. Не признався, що має жінку, хотів би зі мною одружитись. Подумала: він на добрій посаді, воєнний. Не так ним захопилася (бо з лиця поганий і брутальний), як його мундуром. І доперва коли зліквідувалася працю в кабареті, признався, що має жінку. Не було іншої ради, поїхала з ним до "Генерального Губернаторства". Тут я переконалася, що він падлюка. Падлюка тому, що стріляє жидів, падлюка й у відношенні до мене: завжди обіцяє, що дістану золото і хутро, а на обіцянці кінчиться. Каже, що не може дістати, але то неправда.

* ☆ *

"А якби так... — мигнула одного дня Кеті думка,

— за допомогою тієї жидівки дістати її гроші та дорогі речі... Кажуть, що вони свої маєтки та гроші поховали... і нічого не було б у цім злого: яка різниця — хто їх забере? Фріц, якийсь інший гестапівець чи я?.. Навіть краще, коли те все попаде в мої чесні руки. Фріц розказує, що жиди мають багато захованіх грошей і самоцвітів. У Рени напевно вони є. Треба розвідатись...

Відносини Кеті до любовника з кожним днем погіршувалися. Часто приходив п'яний, переслідував її заздрістю, погрожував, що вб'є, коли б вона хотіла його покинути. А втім, його почуття, — це знала Кетті, — було тільки пожаданням гарної жінки. І в неї не було почуття любові. Щораз частіше думала, якби то використати нагоду і втекти. Не дуже безпечно було вертатися до Відня. Від довшого часу ширилися вістки, що на Відень налітають ворожі бомбовики, і харчові картки були щораз то менші. Але насамперед Кетті мусить дістати золото та гроші. Гестапівець був ще Кеті потрібний.

Цілу ніч Кеті не могла заснути. А коли вранці прийшла Рена, Кеті обережно її розпитала, чи вони і її родина була багата. Але трудно було щось від Рени дізнатись. Вони були перед війною не дуже то бідні і не дуже багаті, — відповідала Рена, здогадуючись, чому вона питає. Чайже не скаже, що у них скарб великої вартості схований під підлогою в їхнім домі... Вона не має права це виявити — Давид заборонив.

— Не бійся, Рено, признайся... Ти напевно маєш свій маєток десь схований... скажи де він! — просила Кеті.

— У мене нічого нема...

Але Кеті далі настоювала: — Ти маєш золото і гроші, скажи мені, не бійся. Признайся щиро, де ти їх схovalа. Я тобі за те віддячуся. Я мушу його мати! — благала Кеті.

— У мене вже нічого нема...

Хитрі вогники заграли в очах Кеті. Вона мусить дістати маєток Рени!

— Слухай, Рено, приступаймо до справи по-купецьки. Тобі і так з цього маєтку нічого не прийде... якщо мені не даси, забере хтось інший, може навіть Фріц. Навіть ліпше для тебе, коли те все припаде мені... Я не лиха людина. В заміну за золото і взагалі все, що маєш, буду тебе і твою родину боронити, якби вам грозила небезпека. Переховаю вас усіх!..

Пропозиція Кеті була приманчива. І навіщо їй скарбу, захованого під підлогою дому, коли вона не буде жити?.. Так.. вона признається... скаже... А ішо, коли німка обдурить?..

— Рено, повір мені на слово... Я всіх вас переховаю, присягаюсь тобі... клянусь Богом... тільки поможи мені дістати твій маєток... скажи де він?.. скажи мені де він?..

— Ти погоджуєшся нас переховати, якби нас мали німці розстріляти? Скажи — не обдуриш?..

— Сказала, що переховаю і буду вас боронити, не віддам в руки Гестапа... клянусь тобі... Тільки дай мені золото і гроши! Дай!..

— Золото і всі мої самоцвіти, що я їх дістала від батька як вінчальний дарунок... під підлогою... в нашому домі... ми там їх сховали... — насилу сказала Рена.

— А тепер дай руку на знак згоди і нашої дружби. Кеті взяла руку нещасливої жінки і міцно її потиснула.

— Приступаймо до обміркування пляну — яким чином те все звідтам забрати? — сказала Кеті.

— В нашому домі напевно вже хтось живе.

— Я здогадувалася, що твій маєток схований в твоєму домі, тому розпитала вже Фріца. Там ще ніхто не живе, доперва на другий тиждень спровадиться крайсгавптман. Мусимо якнайскорше маєток звідти забрати.

— Ти хочеш, щоб я пішла з тобою? — з радісною тривогою спитала.

— Очевидно, що так. Ти знаєш те місце, де схований маєток. Ми мусимо дім так відчинити, щоб не вта-

ємничувати в те Фріца. Найбільша трудність в тому, що дім запечатаний.

— Там є бічний вхід від пивниці через подвір'я. Ключ ми все тримали під цементовою плитою. Він повинен там бути.

— Чудово! А тепер слухай мене, Рено. Все мусимо зробити хитро, обережно. Завтра іде Фріц на екзекуцію в село. Збунтувалося ціле село проти німців. Напевно приде аж пізно вночі. А втім я ще його розпитаю. Цей час мусимо використати і бути в твоєму дому. Згода?

— Т-а-к... — відповіла Рена.

Зраділа Кеті обняла Рену.

Увечорі Рена верталася повна надії і непевності. Навіщо їй золота і грошей, якби вони не жили?.. За ціну маєтку її батька вони будуть врятовані... Що на те скаже Давид?.. Що діється з її дочкою Мірою?.. Чи вона живе?.. Від тоді як Петришин забрав Міру, нема і чутки... Ізьо... залишає його самого... чи не хворий він?.. А може Кеті обдурить? Не додержить слова?.. Клялася, що нас переховає... Завтра вона побачить свій дім...

VII

Гестапівця Штайнберга не можно було зачислити ні до гарних людей, ні до таких, що своїм зверхнім виглядом роблять симпатичне враження. Віком яких тридцять п'ять років, кремезний, нагадував грубу безформену брилу. З нацистівськими теоріями познайомився ще молодим, в так званій "Гітлерюгенд"¹²), які опісля солідно проводив у практиці. Якщо можна говорити взагалі про совість цього роду людей, то його совість була спокійна. Спочатку він виконував службу, уживаючи наркотику, але згодом цього не було треба. Фріцові трудно запам'ятати всіх розпучливих сцен, які відбувалися під час екзекуцій в Польщі, а тепер в Україні.

Фріц Штайнберг прийшов якраз в обідню пору додому. То була та спокійна пора, коли він мав змогу з'їсти смачний обід, напитись пива, побачити свою коханку і відложити годину на пообідню дрімку.

В кухні розносився питомий запах смаженого м'яса, який приємно залоскотав його піднебіння. Він любив цей передобідній настрій, який пригадував йому родинний дім в Берліні. Тільки замість його хоровитої, анемічної жінки, яка з зав'язаною головою від сталої мігрени вітала його наріканням на своїх синів, була молода, повна життя темпераментна Кеті.

— Що доброго маємо на обід? — спитав, коли Кеті дбайливо одягнена, в білому фартушку накривала стіл.

— Наперед мене поцілуй, тоді скажу — дещо по театральному, з типовою кокетерією кабаретної співачки відповіла і подала уста до поцілунків.

— Ось так... тепер скажу — говорила, коли Фріц

вп'ялився товстими устами, а його очі з червоними жилками горіли пожаданням до цієї гарної жінки.

— На обід маємо мариновані жидівські рибки, "блютзуппе"¹³), яку ти найбільше любиш — це було сказане з алюзією і спеціально підчеркнене — котлети і правдиве баварське пиво.

— Ти, Кетхен, чудова! Тільки не перевтомлюйся. До праці я тобі дав ту жидівку, нехай вона все робить — сказав Фріц і ще раз жадібно поцілував свою коханку.

— Так, все це вона робить, а не я. Я не люблю варити... Я люблю співати!

Нараз Кеті споважніла. На устах з'явилася гримаса невдоволення, дві ямочки на лиці зникли. Такий настрій бував у неї зрідка, і тоді вона була щира. Йй бажалось відкрити душу перед будьким, хочби навіть перед Фріцом.

Кеті близче підійшла до Фріца, легко його обняла і замріяно спитаала:

— Фріц... пригадуєш Відень?

— Гм... так... — байдуже пробурмотів.

— Бо ти берлінчик і ніколи не відчуєш краси мого міста. І взагалі ви берлінчики зовсім інші від нас, віденчиків. Ви любите воювати, стріляти, а ми співати! — з докором сказала. — Я тужу за своїм містом! Відень найкраще місто у світі! У ньому душа штравсівських вальсів, у ньому ще авреоля династії Габсбургів! — говорила дещо з театральним патосом.

— Ах, ти моя маленька монархістко — обійняв знову Кеті Фріц.

— Ми, віденці, залишимося завсіди монархістами.

Фріцові, однак, тема розмови була зовсім байдужа. Кеті стояла в задумі і говорила більше до себе, ніж до Фріца.

— Я люблю Відень, бо він моя молодість. Я люблю його старинні замки, славних майстрів костелі, хвиля синього Дунаю, веселий Пратер¹⁴), без журну юрбу на вулицях.

— Моя ти ентузіястко! Відень і для мене найкраще місто, бо там я пізнав свою Кеті.

Фріц ще щось говорив, але Кеті його не слухала. Вона все більше захоплювалася своїм містом, душою була в ньому. Потім підійшла до фортепіано і під акомпаньємент співала:

Wien, Wien nur du allein¹⁵⁾
Du sollst die Stadt meiner Träume sein
Dort wo ich glücklich und selig bin,
Ist Wien, mein Wien, mein Wien.

— Браво! Браво, Кеті! Ти чаруєш своїм співом. Але Кеті розспівалася, душою була в своєму місті.

Dort wo die alten Häuser stehen,
Wo die schönsten Mädchen gehen,
Ist Wien, mein Wien, mein Wien.

Вона під впливом пісні ще хвилину стояла в задумі, наче там, у віденському кабареті, ждала на оплески слухачів. Нараз як дзига підбігла до Фріца, зашелестіла сукнею, і обкрутилася довкола нього. Фріц зловив її майже в леті і, обнявши Кеті, тримав її у своїх волохатих руках, які так, як і лице, були геть у жовтих плямах.

— Так, Відень — найкраще місто! — погодився Фріц. — Але я дивлюся більш практично. Коли скінчиться війна, до нас буде належати Україна. Подумай тільки, яка гордість німецького народу бути паном цієї Землі. Навіщо нам шукати колоній десь в Африці, коли так близько багата Україна! А хто б посмів виступити проти нас, ми його знищимо!

— Фріц! ..

Настрій Кеті пропав. Вона мріє про своє чарівне місто, а він наче той хижак шукає землі десь на Україні. Але треба було далі грati ролю відданої коханки. Вона мусіла дістати скарб Рени. Сьогодні вночі все рішилось. Щоб тільки Фріца не було вдома, —увесь час думала Кеті.

По обіді Фріц закурив цигарку, положився на ліжку і з приємним почуттям, яке огортає людину без-

ділля, хотів заснути. Однак не міг: попав в півсон, і знову пробуджувався. Думав про Кеті. Кохає вона його, чи тільки вдає закохану?.. Бо і хитра ж вона.

Він бажав задержати при собі цю жінку, даючи їй тільки пожадання. Кеті не було можна рівняти з апатачною, все запрацьованою дружиною, матір'ю п'ятох малих дітей. Випадок звів їх разом. У Відні зайшов до кабарету. Її легкого жанру пісеньки мали міць п'янкого вина, розбурхали кров. Кеті опріч легкої кокетерії мала в своїй вдачі те, що німець називає "дас евіге вайбліхе" ¹⁶). Коли вони познайомились, не сказав, що має жінку, дурив, що хоче з нею одружитись. Кеті заімпонував мундур. Поїхала з ним як нелегальна жінка до зайнятої німцями України.

Але тепер Кеті чомусь щораз більше його тривожила. У пестощах не була вже та давня Кеті, а її домагання ставали щораз більші. Кеті жадала дорогих хутер, одягів, брилянтів, грошей, золота. Невже жадала того всього на те, щоб одного дня від нього втекти? Не був дурний, а три тім теж хитрий, щоб не передбачити втечі любки. Щоб задержати Кеті, не хотів їй давати хутер, золота та грошей. Все те висилав до Берліна.

Тривожні, повні сумніву думки перервала Кеті. Вона сіла біля нього, гарячим тілом притулилася, розкритими устами приманювала, запаморочувала його. У цій хвилині була така, як колись у Відні, повна любовної пристрасти.

— Фріц... любий..., коханий ти мій... і її тіло владно звивалося коло нього.

— Кохаєш, справді кохаєш ти мене, як колись? Скажи правду? — Голос Фріца, що йому він намагався дати нотки ніжності, був басово непривітний.

— Кохаю, кохаю тебе — говорила Кеті вся в обіймах Фріца.

— Чому ти не така, як колись, пам'ятаєш, у Відні? Нераз я тобі не вірю.. Часто мені здається, що хочеш від мене втекти.

Але Кеті вміла розвіяти його сумніви. Вона пояснювала зміну в їх відносинах тим, що бажала б бути

його вінчальною жінкою, і що він так мало часу їй присвячує.

В цій хвилині в плянах Кеті не було від нього втікати. Навпаки, Фріц був їй ще потрібний. Кеті не дастъ перехитрити себе якомусь гестапівцеві, — вона без нічого не відійде від нього. Романс з Фріцом мав дати їй змогу розбагатіти.

— Який ти недобрий... — пестливо говорила.

— Не покинеш мене, Кеті?.. Ніколи не покинеш?.. Я розведуся з жінкою.

— Не покину, ніколи не покину, мій ти єдиний. Хочу бути тільки твоєю... .

Ця жінка мала силу з цього вовка у людській подобі зробити покірне ягня.

Та вже був час іти Фріцові до праці. Це був момент, розрахований у плянах Кеті на те, щоб розвідатись, чи він буде сьогодні вдома.

— Фріц, підемо сьогодні до кіна.

— Сьогодні неможливо. Мушу увечорі їхати в службовій справі.

— І знову та "службова справа", знову тебе не буде, — з добре удаваною невдоволеною гримасою мовила Кеті.

— Що ж робити? Зате підемо завтра до кіна, Бачиш Кетхен, досить маю клопоту з жидами, а тепер прибули ще українці. Подумай Кетхен, українці, ці "унтерменші"¹⁷⁾ хочуть самостійної України. Ми здобули цю багату землю для себе, а не для них. Вони навіть осмілились запропонувати нашому фюрерові поміч, в кількості одномільйонової армії зовсім незалежної від німецького командування, щоб спільно знищити большевизм. Але під умовою, що Україна стане незалежною державою. "Фрехгайт!"¹⁸⁾. "Унтерменші" хочуть бути союзниками Великої Німеччини! А ми, маючи їх списки, тепер усіх арештуємо. — Фріц цинічно засміявся. — А народ завзятий! Скриваються по лісах, роблять проти нас партизанку і проти большевиків. Воюють на два фронти. Їх не так легко зліквідувати, як жи-

дів — у Карпатах мають сильну армію із штабом та своїми генералами.

Ця розмова зовсім не була цікава молодій Кеті. Під час цієї розповіді вона гладила кострубате голосся свого любовника, а її одиночним бажанням було якось спекатися Фріца і якнайскорше дістати від Рени її скарб, захований в їхнім домі.

— Значить, увечорі тебе не буде... Я так хотіла піти з тобою до кіна — зідхаючи сказала.

— Підемо завтра, моя Кетхен.

— Коли вернешся додому?

— Як тільки з ними упораємся. Робимо облаву в лісі. Може аж над ранок — цілуючи на прощання відповів.

Цього тільки й хотіла Кеті дізнатися. Значить, часу вони мають доволі. Як тільки рух у місті затихне і настане пізній вечір, вона піде з Реною до її дому по маєток жидівки. Була певна, що без труду вдасться їм перейти головними вуличками містечка до дому Гольдів. Досі там ще ніхто не мешкає, а бічним входом, через пивницю вони дістануться до середини. Ключ, так сказала Рена, має бути під плитою. Напевно він там досі. А як би його не було, вони виважать двері. На випадок ревізії по дорозі, вона має довідку німки. Рена здіймє жидівську пов'язку, а Кеті скаже, що вона її приятелька.

VIII

Впевнившись, що Фріц поїхав, Кеті з Реною вибралися вночі по схований під підлогою маєток родини Гольдів.

Якнайскорше втекти від ненависного любовника, вернувшись до Відня, співати в кабареті, а головно — мати гроші; це було тепер найбільшим бажанням молодої Кеті.

Рена ж думала своє:

“Чи німка не обдуриТЬ?.. Забере увесь маєток і втече до Відня!.. — Проте відступати вже було пізно. Та й що вона має до вибору?..

Тим часом, навіть природа їм сприяла. Хмари клубочились над землею, мрякою оповилось місто, ні місяця, ні зірок. Знявся холодний вітер, притрущувало мокрим снігом та мжичкою. В таку негоду напевне вдастася переправа через міські вулички. Ніким незапримічені вони зближалися до дому лікаря Гольда. Заскрипіла хвіртка. Рена йшла перша, за нею Кеті. Болем стиснулося серце Рени, коли побачила в таких дивних обставинах свій дім. Вона йшла сюди на те, щоб віддати німці увесь маєток, в заміну за життя родини. Хто запевнить, що німка додержить слово?

Садовою стежкою обійшли дім і зупинились біля дверей, які вели до пивниці. Діставши туди, їм вже було легко вийти до середини дому.

— Тут під плитою повинен бути ключ...

— Тихше, щоб хто не почув — остерігала Кеті.

Рена з трудом підняла плиту, яка цупко трималася замерзлої землі.

— Посвіти мені, не можу знайти ключа від пивниці.

У світлі електричної лампки Рені вдалось відшу-

кати ключ. Протяжно скрипнули пивничні двері. З пивницею, жінки сходами увійшли до кімнати. Було темно, страшно. Коцами заслонені вікна не пропускали світла. Війнуло сирістю і трупним смородом. Все ще залишилось так, як у той вечір, коли їх забрали до гетта. Лямпка у руці Кеті ледь-ледь роз'яснювала пітьму.

Нараз Кеті крикнула, з руки випала лямпка. По середині кімнати лежав мрець. Його очі несамовито гляділи, а закостенілі пальці, зігнені в щиколодках, здавалось, кинутися на Кеті, задушать її.

— Хто він?.. Хто?.. Я боюсь його... боюсь... утікаймо звідси!..

— Не бійся. Це батько моого чоловіка. Аврам Гольд був дуже побожний.

Рена припала до мертвого тіла. — Тату! Наш тату!..

Новий приступ болю на вид умерлого батька вдруге огорнув Рену.

Кеті втекла від мерця в кут кімнати, а з її уст разпо-раз виривалося спазматичне бевкотання:

— Я боюсь його!.. Він страшний... Утікаймо звідси, утікаймо... скоріш, скоріш...

Рена опанувала себе. Вона підійшла до Кеті.

— Скарб захований під підлогою якраз там, де лежить умерлий батько. Поможи мені перенести батька!

— Я не піду... я боюсь... піднеси його сама.

— Поможи мені його піднести, я сама не можу.

— Я боюсь його дотулитись... Він страшний...

— Якщо мені не поможеш, ми не дістанемо з-під підлоги скарбу. — Рена підійшла до Кеті і силою потягнула її до умерлого.

— Якраз там, де лежить батько, під підлогою ми сковали наш маєток. Мусимо перенести батька і підважити підлогу.

Рена взяла голову умерлого і приказала Кеті трирати його ноги.

— Ні, ні!.. Я не можу його діткнутись, у нього такі страшні очі! Наче живі...

— Кеті, не бійся, він не живий...

— Але його очі... Ось глянь... Він з ненавистю дивиться на мене... Як дуже він нас ненавидів! Він з ненавистю до нас помер.

— Так, він вас ненавидів.

— Я не можу його діткнутись. Слухай... він щось говорить... Я добре чую... Його уста ворушаться. Він нас усіх проклинає! Він мене проклинає! — божевільно кричала.

— Що з тобою, Кеті?!

— Ти не чуєш? Але я чую його голос. Ось тепер... слухай... його уста не замовкли, вони далі проклинають... А його пальці... вони не мертві, вони хочуть мене задушити... Він проклинає мене!.. О, Боже! Боже!.. Я невинна! — Кеті затулила вуха, щоб не чути його прокльонів.

— Кеті, заспокійся врешті. Це гістерія.

— Це не гістерія... О, Боже! Боже! Чому я тут прийшла?

— Ти прийшла, щоб взяти наш маєток, а нашу родину вирятувати від смерті.

— Присягаюсь, що слово додержу.

Кеті декілька разів підходила, щоб удвох з Реною перенести мертвє тіло, — і ніяк не могла зважитись. Нарешті, перемагаючи страх, вхопила мерця і, щоб як-найскорше втекти, штурнула мертвє тіло. З стуком упав мрець лицем до землі, а по кімнаті понісся наче стогін.

— Чуєш, він застогнав.

— Так, я чула його стогін — відповіла Рена.

Мертвий вже не дивився тим страшним поглядом на Кеті і вона не чула його прокльонів.

Рена знала місце, де був схований їх скарб. Як тільки німці зайняли Україну і почали розстрілювати жидів, доктор Гольд заховав усі дорогоцінності під підлогу, зазначивши дощинку малою чорною крапкою.

— Посвіти мені, Кеті.

Вся ще тримтячи, Кеті підняла лямпку над вказаним місцем.

— Ось тут... бачиш чорну крапку... там наш скарб.

— Гроши теж? — спитала.

— Ні, грошей нема, але золото і біжутерія має велику вартість. Подай мені долото, я підважу дошку, а ти світи, щоб бачила.

По кількох ударах дошка разкололася, а з-під ней було видно важку скриньку, завинену в шовк. Рена вхопила скриньку і відрухово притиснула до себе.

“Скарб збереже її родину від смерті” — подумала.

— Це все твоє, Кеті, — сказала Рена і подала Кеті скриньку з багатством.

Мрець з простягнutoю рукою з закацюбленими пальцями наче б хотів те все від Кеті забрати.

Кеті вхопила скриньку і миттю побігла до другої кімнати. У світлі місячної ночі вона поглянула на свій скарб. Те, що вона побачила, перейшло її сподівання. Бліск брильянтів очарував її. У цій хвилині навіть згадка про мертвого не була їй страшна. Сп'яніла щастям Кеті положила скриньку на стіл. Великий маєток адвоката Гірша був власністю її, бідої кабаретної співачки.

Блистіла морем світлі біжутерія, наче легендарний скарб Монрезуми. Брильянтові перстені, ковтки, нашийники у прецизійній оправі, справжні перли, смарагди, рубіни, аметисти, античні колекції, колись власність королів та герцогів, — все це тепер належало їй, Кеті.

— Які чудові! Дивись, Рено... цей нашийник.

— Це антик. Його купив мій батько на ліквідації від якогось мільйонера.

— Вдягну його як буду виступати в кабареті! Нехай всі мені завидують... Такого навіть Міці Шварц не має!

Опріч скриньки з самоцвітами ще щось завинуте в чорну матерію звернуло увагу щасливої Кеті.

— Що там, Рено? Може гроши?

— Ні, це не гроши, це батька Аврама маєток.

— Я його також хочу мати!

Вона розвинула невеликий пакунок. В скринці була свята Тора і мезуса.

IX

І як воно дальнє буде? — думає Максим і не може знайти відповіді на питання, що підстріленим птахом шарпалось в його голові. — Щось треба робити, але що і як? Чи врятує він Міру? Міру...

Максим ніколи не говорив дівчині про своє почуття, але без слів розумів, що і вона його кохає. Про кохання говорили уста, які запалювалися карміном, і велики, повні віddаності очі, коли брав її руку в свої долоні.

І тоді ще більше бажалося боронити Міру від жорстокого терору. Максим марно шукав якоїсь розв'язки; дійсність була далека від молодечих мрій. Роздумував, чи невдалось би роздобути фальшивих документів і переселити дівчину, де не грозила б їй небезпека... Та це не була легка справа. Трудно було передбачити, як довго доведеться їй ховатися. Німці майже без спротиву большевицького війська зайняли Україну і зближалися до Москви. Одинокий рятунок для Міри був би відступ німців. Знову ж Максим не бажав повернення большевиків. Його, як підпільника, большевицька розвідка напевне зловила б. Ще була третя можливість, на яку розраховували українці: у змагу двох ворожих сил мали б власті одні і другі, а тоді проголошено б самостійну українську державу. Цього найбільш бажав Максим Петришин.

Відколи приїхав Максим, Міра вже не скривалася в стодолі. Їй призначили окрему кімнату по другій стороні сіней, де ніхто не мешкав. Максим переконав батьків, що тайна крійвка в стодолі куди небезпечніша. Якби до стодоли увійшли німці, а воно могло статися, зараз здогадалися б, що вона жидівка. В невеликій сільській хатині було дівчині затишно, добре. Максим при-

носив Мірі книжки, з яких вона пізнавала минуле і сучасне цього народу, для якого мала тепер велику вдячність і любов.

Тут родилися нові думки, досі незнані дівчині ідеї. Образ розп'ятого Христа над ліжком — був часто предметом її роздумувань. Міра, не знаючи своєї віри, тепер думками линула до Нього. Часто просила у цього галилейця помочі, чуда... Чому так сталося, що її народі не прийняв Його божеської науки? Чому не зрозумів Його, розп'яв на хресті? Чи тільки тому, бо тодішні ізраеліти бажали бачити в Його особі царя земного, звільнення від римлян? Може не одного манили великі почесті та багатства, які тоді припали б їм. А тим часом цей галилеєць голосить царство не земне, а духове. Минають віки, тисячоліття, а Його наука поширилась на весь світ. Щось сильне, непереможне мусить у ній бути... Поруч нової, християнської віри не загинула і віра її народу...

Бували хвилини спокуси і захитання. Тоді Міра згадувала свого діда Аврама, непохитного у своїй вірі, сильного, наче дуб, врослий корінням у землю. А вона видавалась тоді тільки хиткою березою, що найменший вітер може її звалити.

То іншим разом піти за Христом... Зрадити свою віру, стати зовсім чужою для найближчих. Що сказав би батько?.. Ale чи зустрінеться вона ще з ним?.. Ale тоді віра з'єднала б їх. Вона прийме віру Христа, якщо цього бажатиме Максим, дорогий її серцю!..

Часом бажалось 'жадібно припасти до його уст, випити до dna чар кохання. Бажалося своє тайне, невисказане словами кохання розкрити Максимові. Адже і він її кохає. Про те говорять його очі.

Од таких мрій і думок пробуджувала її жорстока дійсність. Mira розуміла, що якби те й сталося, християнська віра не врятувала б її, нацистівська Німеччина призначала тільки чистокровне арійське походження.

X

Старий Петришин радив синові не їхати до міста: тепер такі часи, що ліпше сидіти вдома, не пхатися у вічі німцям. Однак Максим не послухав батька — вважав, що молодому студентові нічого боятися.

Найважніше, він вже мав легітимацію, вироблену громадським урядом, яка була все ж деякою охороною. Ніхто тут не знав про його участь у підпільній організації, бож це діялось у Львові, далеко від провінціяльного містечка. І, врешті, ніхто тепер не буде за ним слідити, він розстріляний разом з іншими підпільніками і напевно вичеркнений із списка. Максим обіцяв Мірі розвідатись про її батьків.

Вранці Максим був уже в місті. Щоб не звертати на себе увагу, одягнув сільську одежду, бо на людей, вдягнених по-сільському, німci менше звертали уваги. Знаючи місто, незабаром відшукав дім Гольдів. На дверях побачив візитівку в німецькій мові, що навело його на думку, що Гольди вже там не мешкають. Вийшовши на вулицю, побачив жінку, яка цікаво йому приглядалася. Не довірючи незнайомій, сказав, що він пациєнт доктора Гольда. — Чоловіче, доктор Гольд вже давно в гетті. Тут вже тиждень мешкає німець з родиною. Втікай чимскорше, щоб тебе хто не побачив! — порадила жінка. Максим подякував жінці за інформацію і подався в напрямку гетта.

Гетто містилося дещо оподалік центру міста. До війни мешкало там найбідніше жидівське населення. Тепер туди переселено всіх жидів з міста і околиці. В неймовірному скученні, без будь якого санітарного додгляду, позбавлені усіх людських прав, виснажені голodom та страхом, животіли там жертви нацистівського терору.

Максим підійшов ближче гетта. Воно було обведене колючим дротом, а біля брами стояв міліціонер-жид, тримаючи як оборону дерев'яну палицю. Так звану "жидівську міліцію" призначили німці не так, щоб вдергати порядок, а радше для боротьби з перепачковуванням їжі до гетта, що її жиди діставали від "шмуглярів"¹⁹) в заміну за золото чи інші дорогоцінні речі. Хоч "шмугляреві" часто за те грозив концентраційний табір або й на місці розстріл, то все ж знаходились деякі, що йшли на цей риск. А коли трансакція вдавала-ся, тоді пачкар ставав багатирем, а жида вона рятувала на декілька днів від голодної смерті, якщо його в між часі німці не розстріляли. Міліціонери жиди виконували свою службу переважно солідно, боячись властей, часто жорстоко, затративши почуття людяності, щоб лише врятувати себе.

Максим, думаючи, що натрапив на такого міліціонера, в першій хвилині не знав що йому робити. Втікати було ще більш небезпечно. Пристанув, глянув на міліціонера — нараз зрадів. Перед ним стояв невеликий ростом, з чорнявим кучерявим волоссям, товариш з гімназії — Йоско Баумгартен.

Малим хлопцем віддали його батьки на науку до української гімназії. Спочатку товариші не були йому раді. Бо як то, усі українці, християни, а він один між ними жид! Минали роки, а з ними мало-помалу зникала нехіть до товариша жида. Йоско був вже "свій хлоп". Вдачею веселий, товариський, а Україну любив не менш, як його товариші. У класі був найкращий учень, головно відзначався математичними здібностями. Тому "шванкуючим"²⁰) в математиці товаришам передавав під час лекцій ним вироблені задачі, а коли учень не розумів якого математичного правила, Йоско вмів вияснити ліпше від учителя. З тої причини товариші на перерві Йося облягали, просили допомогти. Йося також втаемничували в любовні свої тайни. Він був миротворцем розсварених любовних пар, знав усі любовні зради, передавав листи. На такого то Йося натрапив тепер Максим.

Не встиг він заговорити до товариша, коли Йосьо подбіг до Максима і, зворушений, його обняв.

— Ну, ну, кого я бачу?.. Кого-кого, а тебе тут зустрінути? — Йосьо говорив добре по-українському, протягаючи слова типово по-жидівському.

— Зрадів, наче рідного брата побачив... Ну, і що ти тут робиш?.. Спекулюєш, чи яка "мара" тебе тут принесла?

— Здоров, Йосю... Я також не сподівався тебе тут побачити.

— Ну, а хіба ти думав, що я вже на "Гіммелькоманді"? Зажди, товаришу, не так скоро вони з мене зроблять мило... А таки скоріш чи пізніш — буде з мене мило.

Неприємно було слухати. Це була макабрична розповідь, "шибеничий" гумор людини приреченої на смерть. Тільки подумати: з доброго, щирого Йося — буде мило!..

— Ну, ну, не переймайся тим так дуже. Вони не скоро зроблять з мене мило. Я їм ще потрібний. У школі був я вам потрібний завдяки математиці, і тут мене рятуює математика. Головний бухгалтер від "бецугшайнів" хоче мене рекламувати. Працював я деякий час бухгалтером при "бецугшайнах", а там треба такої бухгалтерії, щоб ніколи не було манка. Тепер мене приділили до поліції, зробили з мене "жидівського вояка". Але який то я вояк, що не вміє стріляти! А ми, жиди любимо рахувати. Навіть тут роблю "гешефт". Стою на стійці і через мої руки переходятя всі гандлеві трансакції. Мені передають мої жидки золото, ну, і взагалі все те, що ще кому вдалося сховати, а я іх перемінюю на більш вартісні речі. Ну, бо що з золота, коли нема що їсти?.. А я як-не-як а жидівська "шаржа".

— Йосю, тебе і тут не покидає гумор. Такий самий як був у гімназії, все в жарт обертає.

— Ну, а скажи мені, що нам іншого робити, як не сміятися? Як прийшли німці, і нас почали як диких

зайців стріляти, то ми боялися. Опісля ми плакали, ну, а тепер то вже сміємось.

— Чи безпечно нам тут говорити? Кожної хвилини може прийти гестапівець? — спитав Максим.

— Гестапівець?.. Після моого математичного обчислення тепер гестапівець не прийде. Дванадцята година, а в них тепер обід. Можемо спокійно говорити... Я так тішуся, що тебе бачу!.. Пригадались давні шкільні часи. Я все був вашим найвірнішим другом. А коли прийшли большевики за те, що ходив до української гімназії і товаришивав з вами, націоналістами, мене малоощо на Сибір не заслали. Але викрутівся. І тут мені помогла математика, у большевиків ще більш заплутана бухгалтерія, як у німців, але я дав собі раду. А коли пішли большевики, я радів, що буде самостійна Україна. Але то був невдалий фаєрверк. Пуф!.. Пшик!.. — і вже нема. Пішли ваші зусилля і цим разом надармо. Тепер і вас німці стріляють... Але я розговорився... Кажи, що тебе тут привело? Маєш якийсь "гешефт"? Я тобі і без заробітку полагоджу. Від колег не береться заплати.

— То не "гешефт"... Мені треба дізнатися, що сталося з родиною доктора Гольда. Чи вони живуть? (Він оглянувся чи хто його не підслухує).

— ... Їхня дочка Міра у нас переховується... Вона хоче дізнатися про свою родину, — говорив Максим шепотом.

— Ну, ну, це вже не "гешефт", а любовна історія... Міра моя своїчка... Любовна історія... ну, ну, нехай і так буде.

Йосю замислився, а його обличчя прибрало суворий вигляд.

— А тільки добре над тим подумай, Максиме. Вона жидівка, іншої віри і національності, а ти християнин, українець. А з дівчиною погратися нечесно, Максиме!

— Йосю, клянуся, що поступлю з Мірою чесно.

— Слово товариша?

— Так.

Йосю потиснув руку товарищеві.

— Ну, а тепер розкажу про них. Дід Міри помер як їх забирали до гетта. Він добре зробив. Мати Міри працює у жінки якогось гестапівця. Гестапівець мешкає в домі її батька, адвоката Гірша. Гірш також не живе — розстріляли його німці. Доктор Гольд ходить до ліса, рубає дрова. Але який то з нього робітник? Вертається з лісу з повними кишенями листків, коріньчиків, що він їх у лісі збирає і ними лікує хворих. Кажуть, ліки на кожну хворобу помагають. Хоч я думаю, не помагають ліки, а слово доктора. Гольд вміє словом лікувати.

— Дякую тобі, Йосю. Все скажу Мірі.

— Нема за що дякувати. А якби ти хотів ще колись зі мною бачитись, приходь тоді, як у німців обід.

— Тут ще лист від Міри і дещо харчів. Передай. Бувай здоровий, Йосю, може ще колись навідаєшся.

— Може ще стрінемося. А якби мене не було, то знак, що я пішов на мило. Але що як що, не дозволю з себе зробити звичайного до прання мила. Як іти на мило, ти хоч на тоалетове... Зай мі гезінд!²³⁾ — Йосю козирнув і потиснув руку товарищеві.

**

Йосю Баумгартен мав криївку і як тільки попрощався з Максимом, пішов сховати лист і харчі для доктора Гольда. Сьогодні не було жадної більшої трансакції. Кілька перстенів та годинників, за які Йосю дістав трохи фасолі, яєць та борошна. Все це він чесно розділював, беручи собі десятину.

Родина Гольдів мешкала в малому будиночку, якого до війни власником був бідний жид Гершко Цігенлявб. Тепер там вмістили кілька родин, а згаданого властителя примістили в сіннях свого дому. Із-за цього часто виникали непорозуміння і ворогування поміж сусідами. Докторові Гольдові призначили одну кімнату, і саме ця кімната була "сіллю в оці" всіх тих, що їм прийшлося мешкати разом з іншими родинами. А найбільше ворогував Гершко Цігенлявб, якого викинули з його власної хати.

-- Доктор Гольд великий "пуриц" ²⁴⁾). Має аж одну кімнату, коли ми всі мусимо тиснутись як оселедці — бурмотів покривджений Гершко Цігенлявб, прикуцнувши на сходах свого дому, де ждало кілька пацієнтів на свою чергу.

— Замовчи, Гершку. Він нам більш потрібний, як твоя дурна голова — обстоював Мошко Глязер. -- Ну, а скажи мені, що ми б робили без доктора? Він нас всіх даром лікує. Приносить з лісу зілля і воно на всі хвороби помагає.

-- Ну, ну, я вже нічого не говорю, а тільки скажи мені, Мошку, навіщо нам бути здоровими, коли і так нас всіх німець постріляє?..

-- Ша!.. — перервав йому Мошко Глязер. — "А шварц їр" ²⁵⁾ на них! Когось застрілять, а хтось залишиться.

— Ну, а що ми зробимо, коли вони нас всіх постріляють?.. А кожний з нас хоче, щоб хоч він залишився. Так я думаю, так і ти думаєш. Нехай Гершка застрілять, щоб я тільки залишився.

Вже була пізня пора, коли Йоско пішов до доктора Гольда. Заки дістався до мешкання, мусів довго чекати на чергу. Малий коридорик був вщерть переповнений хворими, пацієнтами доктора. Переважно були то люди зовсім виснажені голодом, туберкульозні, психічно заломані. Таких людей було трудно лікувати звичайними зелами. Їм треба було дати нормальні обставини життя. Але слова потіхи, щира розмова доктора додавала хворому сили.

Йоско був останній "пацієнт". Хоч близький родич, бо батько Йося був тіточним братом доктора Гольда, однак чи то з причини великої соціальної різниці, чи може з інших причин, Йоско свого дядька кликав: "паном доктором".

Так було і тепер, коли увійшов з листом від Міри та харчами. Йоско був радій, що міг принести докторові вістку про Міру. Однак він зрозумів, що повинен заховати в тайні те, що лист і харчі приніс молодий студент Максим Петришин.

XI

Лист від Міри заспокоїв Гольдів. Це була перша вістка за стільки місяців непевності, чи вона ще живе, і взагалі чи вдалося Петришинові привезти її до села. Міра жила, а перетривати цей час було тепер найважніше. Війна колись мусить скінчиться і покласти кінець жорстокому теророві.

Зате що інше тепер непокоїть доктора Гольда. Перевіривши стан здоров'я сина, він запримітив перші познаки умової недуги. Хвороба проявлялася у безумних очах, тупому погляді, загальній апатії. Він мало їв, нічого не говорив, часом кричав, зривався зі сну, що Рена приписувала сонним візіям. Але доктор вже знав причину. То були наслідки пережиття цілої родини, і всього того, що довкола нього діялося. Смерть діда, а зараз же поява в їхнім домі гестапівця зробила на молодого хлопця несамовите враження. Відтоді почалась його хвороба. Це страшне відкриття Гольд не міг відважитись сказати дружині. Правду знав тільки Йоско Бавмгартен, який під час неприсутності батьків опікувався дитиною. Доктор лікував його, однак розумів, тут конечне було б санаторійне лікування.

Гольди були свідками щораз то більш нелюдських вчинків фашистівської влади. Опріч масового вбивства у білий день, німці вивозили людей в запльомбованих вагонах кудись у невідоме. Щораз частіше говорилось про страшний Авшвиц, Бухенвальд, про якісь газові комори, дротяні наелектронізовані засідки довкола концентраційних таборів. До тих "таборів смерті" попадали oprіч жидів інші народи Європи, а в тому насамперед чимало українців та поляків. Концентраційний табір загрожував кожному мешканцеві гетта, загрожував і Гольдам. Мали б і вони, як сотні тисяч ін-

ших, загинути, знищенні нацистівським терором?.. Мали б залишити в якомусь глухому селі дочку Міру на непевну долю?..

Сьогодні верталася з праці Рена Гольд пізніше, як звичайно. Вона була навіть в добром настрою. Кеті в своїй наявності проговорилася, що на фронті для німців непевна ситуація. Це була перша невдача досі ніким непереможеного німецького війська, а разом з тим перша надія рятунку.

Рена принесла повний кошик їжі. Відтоді, коли німка дісталася скарб, вона щедро обдаровувала Рену неспожитими харчами.

Вдома вона вже застала чоловіка з праці. Доктор стояв похилений над ліжечком дитини. Ще раз перевірив стан хворої дитини, і переконався, що його діагноз правильна. Тільки санаторійне лікування могло б дитину повернути до здоров'я, але про це нічого навіть мріяти.

Рена підійшла до ліжка, похилилася над дитиною і спитала чоловіка:

— Чи Ізьо єв? Він дуже змарнів і наче хворий.

— Насилу випив чай з сухарем, який маємо від твоєї "шляхотної" німки, — відповів з іронією.

— Ех, Давиде, ти вже нікому не віриш. А я певна, що німка додержить слово. Дивися, скільки вона нам дала харчів! Тепер, коли всі голодують, ми одні маємо доволі їжі, — сказала, вибираючи з кошика їжу, справжній тепер скарб. — Ось тут масло, булка, навіть шинка... хоч я знаю, ти її не будеш їсти, — додала з жалем.

Рена заходилася готувати чай. Вона запалила сухі гіллячки, що їх приніс з лісу чоловік і поставила на жар горнятко з водою. Чекаючи аж вода закипить, продовжувала розмову.

— Сьогодні сказала мені німка, що на фронті недобра ситуація.

— Так, про це щораз голосніше говорять — відповів Гольд. — Якщо Америка вступить у Війну, можемо

сподіватись зміни на краще. А тільки — чи доживемо ми до цього.

— Кеті все обіцює, що нас переховає, як би нам грозила небезпека — концентраційний табір або розстріл.

— А я певний, що одного дня чкурне з нашим мат'єтком до Відня і пошиє в дурні нас і свого любовника. По цій "кіточці" можна всього сподіватись, — іронізував Давид.

— Кеті добра жінка, — знову ствердила Рена. — Зараз закипить чай і у нас буде справжній бенкет, — намагалася усмішкою витворити хоч штучний, але погідний настрій.

— Чи не погодишся, що те все тільки малий процент за наш великий маєток. Вона на нас зробила добрий інтерес.

— Ти шкодуєш, що я дала німці наші дорогоцінності?.. Якби не дала, не мали б навіть надії на рятунок!.. — говорила далі Рена.

— Шкодувати тих золотих і брильянтових цяцьок, що для твого батька були ціллю життя? Може те багатство й стало причиною масового народовбивства Гітлера. Якби жиди були бідні, я певний — ніхто б нас не стріляв. Ім треба "лєбен сравму", тому завоювали Україну, хочут зробити з неї свою колонію; ім також треба наших грошей, щоб далі провадити війну. Як-нече, але ми фінансуємо війну! — доводив доктор Гольд.

— Ми зле зробили, що через Румунію не втекли тоді, коли вицофувалася польська армія. Тепер ми жили б спокійно, може навіть в Америці.

— Так — погодився Гольд. — Але хто сподівався, що війна візьме такий оборот? Хто сподівався, що як-нече, але сильна польська армія так скоро залишить боротьбу, скапітулює? Не було жодної стратегії. Польська верхівка панічно втікала, залишаючи військо. А втім, хто міг подумати, що аж так по-звірському будуть німці з нами поступати?? І взагалі не тільки з нами. Ми йдемо мільйонами на розстріл без жодного спротиву, українці ставлять хоч спротив.

Гольд встав від стола, довгими кроками міряв кімнату. Так він робив завжди тоді, коли його щось боліло, не давало спокою.

— Я розумію, якби німці провадили слідство. А не так — винен чи не винен — нищти весь народ: дітей, немовлят, стариків! І чому не було в нас проводу піти рука в руку з українськими повстанцями? ..

— І коли те все скінчиться? Коли? — з розпухою в голосі питала Рена. — Добре, що хоч ми не голодуємо. Навіть можемо дати дещо голодним людям з того, що нам лишається. Ale їх так багато. Ми тими залишками не всилі обділити прошаків, а вони кожного дня благають у мене хоч трішки хліба.

Доктор пристанув і, похиливши голову, говорив більш до себе, повільно, втомлено.

— Голод, страшний біологічний закон природи, був знаний мені, докторові, досі тільки з теорії. На жаль, знаю його тепер аж надто добре з практики. Я щодня бачу тих людей — кістяків, що їх ведуть поліцісти до праці. Якби ти бачила їх тоді, як вони насили тягнути важкі колоди!.. Вони працюють, бо знають: будуть жити, доки можуть працювати. А голод, страшний голод кричить: їсти! їсти! Людина нічого не хоче, тільки їсти. Вона затрачує почуття етики. Бо людська машина входить в конфлікт з душою. Машина виявляється сильніша. І людина кидається на їжу так, як це колись робили її працурі, живучи в первісному стані. Вона може тоді їсти паддину, може з'їсти навіть людину. В неї затрачується все гуманне: совість, милосердя, любов, і тому вона для здобуття матеріялу для свого існування може забити, не маючи викидів совісти навіть найдорожчу їй людину. Коли я бачу тих людей, що з байдужим спокоєм чекають смерти, мені пригадується оповідання одного польського письменника. Він описує як рибалки над морем ловлять мільйони маліх рибок, солять і живцем вкидають до бочок. І каже письменник: якби вони мали голос, то кричали б так, що їх цілий світ почув би. Ale вони тільки малі рибки, які не мають голосу. Сіль вижирає їм очі, вони

в страшних муках душаться — гинуть. Цікаво, що і ми попри такі факти переходимо байдуже, бо ми люди, а вони тварини — закінчує автор своїй міркування.

В цій хвилині пробудився малий синок. По загальній апатії у нього часто приходив стан маячиння, божевільних галюцинацій. В такому стані він кричав, рвав на собі одежду, кудись хотів втікати. Такі пробудження зі сну дуже тривожили матір, хоч вона досі не знала їх причини. Саме тепер з ним стався такий припадок.

Ізьо вп'ялив очі, повні страху, і по-твариному белькотав:

— У... у... гу... гу...

Він наче б боровся з якоюсь невидимою силою, з уст текла піна.

— Я його бачу... він до мене підповзає... я боюсь його... у... у... Він чорний, з великими зубами... він хоче мене з'сти... я боюся!.. боюся... заберіть його... тату... мамо... За-бе-ріть...

Рена підбігла до непритомної дитини, доктор тримав його пульс.

— Синочку, це тобі сниться... успокійся, Ізю — з болем серця переконувала матір.

Очі дитини далі несамовито гляділи в кут кімнати, звідки, як йому здавалося, підповзала потвора. Ізьо кричав, охоплений жахом марива.

— Він з'їв діда... давно... А дід лежить такий великий ось тут на підлозі... з довгою бородою... заберіть його від мене... о... о... він вже коло мене... хоче мене з'сти... він мене кусає... кусає... болить... ой, болить... заберіть його від мене... тату... мамо... рятуйте... у... у...

— Що з ним? Я ще ніколи його такого не бачила?.. Йому якийсь дуже страшний сон приснився — сказала Рена.

Страшну вістку, що і він від неї втікав, мусів вкінці сказати жінці.

Ні... це не сон... він хорий... це... — Гольд насилю відкривав жінці страшну правду.

Гляділа на чоловіка широко відкритими очима, ще добре не розуміючи його слів.

— Що ти сказав?.. Чи справді він хворий?..

— Так... Він хворий... дитячий ум не видержав... божевілля...

Крейдяно-біле лице Рени наче задеревіло. Стояла біля ліжка, де Ізьо в божевільному маячинні бачив страшну потвору. Здається, могла б була так стояти без руху, без думки вічно. А тільки мозок повільно сприймав слова чоловіка як невідкладний засуд смерті. Чоловік не помилявся ніколи в діагнозі.

— ... Божевілля?.. Ізьо божевільний?.. — нарешті заговорила. — І стиск у горлі задушив плач. Йі здавалося, що все від неї втікає. Mira, а тепер син. Вона вже нічого не хоче... Умерти... якнайскорше умерти.

XII

Пізня осінь настирливо розсівала мжичку, яка дрібними краплинами осідала на безлистих гіллячках дерев. Довкола простягнувся мертвий ліс, бо тільки часом заскиглила птиця в кущах, і десь далеко на сопілці пастух грав осінню пісню — таку ж безнадійну, сумну.

Від тоді, як доктора Гольда переселили до гетта, він з більшим гуртом жидів працював у лісі, вирубаючи та пиляючи дерево, що його опісля вантажили в поїзди і везли до Німеччини. За рік невільничої праці доктор Гольд змінився так, що його трудно було пізнати. Гольд вже не той молодий, елегантно вдягнений чоловік. Його одяг давно пішов в обмін. Він не голений і не підстрижений, його обличчя нагадує обличчя батька Аврама. Замість плаща на ньому звисає сірий коц. Мокре лахміття всякнуло в себе дощ, що вже струмом ллється і стікає на розмоклу землю. В черевиках, обмотаних шматами, хлюпоче вода. І хоч він фізично виснажений, проте бажав би зберегти своє життя для родини. Вже перші кимось невідомим передані вістки прокрадаються до гетта, нишком шепчує тут і там, що фронт німецький заломлюється. Щось мусить важне статися, що покладе край людській жорстокості.

Поволі минають години важкої праці від досвітку до пізнього вечора в лісі. А увечорі ще треба пройти чималу віддалю до гетта, хоч ноги в'януть. А другого дня знову те саме, ця ж праця, непевність життя свого і родини...

Доктор переносить дерево і, укладаючи його в кубики, часом зауважить якусь рослину або корінчик і непомітно ховає собі до кишени. Ними він тепер лікує хворих. А пацієнтів прибуває з кожним днем більше і більше. Переважно у них туберкульоза, невилічимий

улькус, нервово хворі. Доктор знає, що ці ліки не поможуть, але ж треба хоч будьчим лікувати, піддержувати нещасливих на дусі.

— "Хоч би Ізак Кранц" — думає доктор. — "Він дуже старий, мабуть ровесник моого батька, але духом не падає, тримається краще від молодих. Тому що він вірить. Скільки то вже молодих розстріляли, а його навіть смерть обминає. Вдень заховається в кутик і там читає святу Тору. Вона, ця книга, для нього душевним ліком. Ось що він мені каже: "Довіряй Єгові цілим серцем і не йди по своїм розумінню". А ввечорі приходить до мене цей дивний пацієнт і просить, щоб я його лікував. Хоч насправді він не мій пацієнт, а радше я його. Коли я зневірений, він вміє свою віру мені передати. — Нема сили — каже він, — щоб знищила народ, а кара ця від Бога за наші гріхи. — Тоді він мені цитує слова пророків. Він у своїй філософії подібний до моого батька.

Доктор думає про родину. Йосьо часто передає листи від Міри. Їй не загрожує небезпека. Вона журиться нами, тужить... Недуга Ізя поступає... я безрадний не маючи ліків... Рена вірить, що німка нам поможе, якби нам грозила небезпека... Чи справді можна на цю жінку покладати надію?.. Доктор сумнівається, чи кабаретова співачка, коханка гестапівця належить до тих сьогодні рідких шляхетних одиниць.

Гольд знайшов кілька ягід на кущі ялівцю. Зірвав нишком і склав їого в кишенню. Дасть його Грінвальдовій. Її чоловіка та дітей німці розстріляли, а вона одна залишилася. Куди ходить, все плаче й питає, чому і її не розстріляли. Грінвальдова дуже нещаслива жінка. "Пане докторе", — каже вона, — навіщо мені жити, коли мою родину німці розстріляли? — А все ж вона кожного дня приходить і просить лікарств. У неї туберкульоза.

"Дивний мій пацієнт Гутман, — думає далі доктор. — Його декілька днів тому переселили з приватного мешкання до гетта. Він американець, по фаху інженер-геолог. Мав пеха, бо приїхав у відвідини до ро-

дини на Україну на декілька днів перед війною. Був два роки з большевиками, і замість утікати, залишився. Бачив большевицьке безправ'я, чекав німців, не вірив поголоскам. Накінець діждався націонал-соціалістичної Німеччини.

"Інженер кожного дня приходить до мене і жадає справжніх ліків, а не якихось зел, що не помагають. Звідки візьму йому справжніх ліків? Він мене переконує, що він, як американський громадянин, тільки помилково дістався до гетта. Свято вірить, що його німці випустять і дозволять вернутися до Америки. Все пише петиції до німецького уряду. Яка наївність! Думає, що коли він народжений в Америці, його не мають права тримати в гетті, а навіть відгрожується, що коли його справа не буде позитивно полагоджена, напише скаргу до Ліги оборони людини. Цей чоловік досі не може зрозуміти, що на світі існує безправ'я, що жодна Ліга йому не поможет, і що людей можна так вбивати, як вбивається звірят. До мозгу цього чоловіка, вихованого в демократичній Америці, такі речі не доходять. А його переконувати в безглуздість його міркувань — значить відібрати віру, вбити морально-чоловіка".

У кишеньках доктора було багато зел для пацієнтів. Вони чекали на них у гетті. Праця у лісі вже закінчувалася. Сутеніло. Дощ, щоувесь день тільки мрячив, тепер лив як з цебра. Гострий осінній вітер прошибав: наскрізь.

Причулося, чи дійсно?.. На небозводі почулося якесь гудіння, таке знайоме у цей воєнний час. Невже літаки?.. Глянув угору, але в осінній мряці годі було що побачити. Та гудіння моторів ставало щораз голосніше. Керуючись слухом, доктор впевнився, що над лісом таки пролітає велика ескадра літаків. Не німецькі, бо за хвилину почала їх обстрілювати німецька протилютунська артилерія. Пронизливе в повітрі: дз... дз..., свист — і в цьому ж моменті сильний вибух: один, другий, третій. Ще кілька обстрілів протилютунської артилерії, і стало знову тихо. Так, безсумнівно, це був перший наліт ворожих бомбардувальників.

Радісна думка про можливість недалекого звільнення від нацистівського терору у цій хвилині прошибла кожного засудженця. І хоч уголос цього боялися сказати, на обличчях проти їх волі з'явилася уперше радісна усмішка. Вісті, які вперто кружляли, були слушні. У цій хвилині Гольд почувався найщастливішою людиною. Як бажалось йому бути в гетті, поділитися вісткою з Реною!

За деякий час приїхали два гестапівці провірити роботу і дати наказ поліцистам відвезти в'язнів до гетта. Вони були трохи збентежені і не так певні себе, — це запримітив доктор. З цієї причини були ще більш жорстокі, як звичайно. На приказ гестапівця кинулись на людей два пси вівчури. Ці дики звірюки спочатку варчали, а нацьковані гестапівцем, звалювали людей сильними лапами на землю, кусали. Відважніші як могли боронилися, втікали, падали на землю. Деякі у крайній розпуці, зі зложеними як до молитви руками просили у псів змилування, були предметом зловіщого сміху гестапівців. Це було для них величаве видовище! На щастя дощ був такий, що ллявся за ковнір гестапівцям, і вони спинили дику забаву. Один гестапівець прикликав до себе псів, погладив їх по хребтах і вдоволено сказав: "Ду біст дер браве Керль" ²⁶).

Тепер прийшла черга на в'язнів. Почулась команда — станути всім у чергу. Гестапівець — дегенерат чим міг дошкуював кожному: одного бив шпіцрутою, іншому велів падати ниць на землю.

Перевіривши роботу в лісі, спітив поліцистів, наглядачів, чому так мало вирубали дерева. Великий транспорт зрубаного дерева мав незабаром відійти до Німеччини на будівельний матеріал.

Накінець почувся короткий приказ гестапівця:
— Двадцять людей виступити з черги!

Загально всі знали, що означають ці слова. Двадцять людей мали не вернутися до гетта, їх мали розстріляти. В смертельній тривозі кожний бажав бути найдалі від тих, що їм сьогодні судилося померти.

— Один... два... три... десять...

Число зближалося до доктора.

"Невже у цій хвилині, коли промінь надії засвітив, я умру? О Боже! рятуй мене!..

Але немилосердне число зближалося до доктора. Холодний піт виступив на обличчя.

— ... Сімнадцять, вісімнадцять...

Доктор був дев'ятнадцятий. Ті, що йм дозволено іще жити, з полегшою зідхнули.

З вершка дерева зірвалася птиця і, залопотівши крилами, полетіла кудись геть.

Страшні думки засудженої людини, бо в них нема вже ні крихітки надії.

"Невже кінець? Остання хвилина моого життя... Страшно подумати: одна хвилина — і я нікому непотрібний мертвєць".

В тих кількох секундах стрілою перелетіло життя його. Батько, що у місті фурманів і всі гроші давав на його науку. А далі Рена, щасливве подружє життя, діти... Залишає їх у хвилині, коли колесо війни прибирає інший оборот.

Хоч переказати їй будьким... сказати, що він не вернеться... кілька слів, останнє своє завіцяння передати дітям... головно Mірі...

— Пане Купферман, перекажіть...

Однак бідолашний Купферман, схоплений смертельним жахом, утікав якнайдалі від доктора. А що якби гестапівцеві прийшла охота і його, двадцять першого, взяти?.. Ліпше якнайдалі від них, здалека від небезпеки...

Двадцять людей повели лісовою доріжкою. За хвилину вони зникли в гущавині.

Стріли, що йм услід залопотіли, впевнили всіх, що двадцять людей, між ними доктора, німці розстріляли.

Однак здогади і вістка, передані жінці доктора Гольда, не були правдиві. Людей німці призначили до вантаження дерева, яке транспортом відвозили до Німеччини. Деякі, думаючи, що їх ведуть на розстріл, почали втікати і за те їх постигла смерть.

XIII

Гольдова, дізnavшись про смерть чоловіка, стала наче мертвa. Ще тільки залишився їй малий синок, якого в криївці переховує Йоссьо. Криївка міститься в підвалі напіврозваленого дому, де Йоссьо має крамничку з перепачкованим крамом. Хвороба Ізя поступає: він на ніщо не реагує, часом зривається зі сну, кудись хоче бігти, божевільні візїї не дають йому спокою.

Минув рік як вічність, відколи селянин забрав Міру. Хоч би її побачити. Гольдова деколи дістає вістку від Міри, передану якимось незнайомим молодим хлопцем. Хто він? Чи не закохалась Міра в нього?.. А що як розлюбить і кине? — Такі думки не дають Рені спокою.

Якось пізнім вечором зайшов до Гольдової Йоссьо. Очі аж сяяли з радості. Видно, що прийшов з добрими вістями.

— Ну, пані докторова, дасть Бог все буде добре! Німці війну програють! Під Сталінградом заломився німецький фронт! Втікають на зломання карку! Може незабаром прийдуть большевики! — радісно вигукував.

— Що з того, чоловіка мені ніхто не поверне, — сказала з жalem Гольдова.

— Не плачте, пані докторова. Сталося. Мертвого не вернути з гробу. Є люди, що усіх стратили. Залишилась вам Міра та Ізьо, — як міг, потішав Бавмгартен.

— Ізьо хворий... Бачиш, ні слова не промовить. Якби жив чоловік, то хоч був би його лікував.

Але Йоссьо, знаючи, що хвороба дитини не легка до вилічення, не хотів свою тітку ще більше журити.

— Мірі теж добре живеться в селі. Як тільки німці втечуть, а воно незабаром станеться, побачите пані докторова Міру.

Гольдова подумала, чи не розвідатись їй дещо про незнайомого хлопця, який передає листи від дочки. Заки почали розмову на цю тему, вона прилагодила чай і почастувала Йося солодкими коржиками, які дістала від Кеті.

— Пані докторова, у вас як колись за давніх добрих часів. Масляні коржики, ще з оріхами та чеколядою! — намагався жартувати Йосьо і захланно впакував до рота цілий коржик.

— Це дарунок від тієї німки... я тобі про неї говорила. Вона віденка. Ніколи не відправляє мене з порожніми руками.

— Ну, але вона вміла зробити добрий інтерес. Коли ці коржики перечислити на ваш великий маєток, то вони вас багато коштують.

— Все обіцює, що нас переховає, якби нас німці брали до концентраційного табору.

Рена, наливаючи Йосьові чай, по хвилині спитала:

— Я хотіла б тебе, Йосю, про щось спитати... скажи мені — хто той молодий хлопець, що передає листи... і взагалі цікавиться Мірою... хто він? Скажи мені...

Йосьо, не бажаючи говорити на цю тему, дав виминаючу відповідь.

— Ну, він не дуже то молодий і не дуже старий... Такий собі, по середині.

— Йосю, ти щось знаєш про нього і не хочеш мені правди сказати. Серце матері і на віддалі відчуває. Скажи, хто він і які між ними відносини.

Йосьо замнявся. Ця сама думка і йому не давала спокою. Було більш, ніж певне, що Максим не з самого тільки доброго серця наражує себе на небезпеку, передаючи листи. Він його раз спитав про почуття до Міри, але Максим збув його нічим. Правда, Максим сказав, що поступить з Мірою чесно, але як розуміти слово "чесність"? Хотів би оженитися з Мірою, відірвати її від жидівської віри і нації? Чи був би це тільки звичайний флірт з дівчиною? Одного і другого боявся Йосьо.

— Пані докторова, я його знаю ще з гімназії. Ходили разом до школи. Він був порядний хлопець. Недавно скінчив у Львові студії. Тепер він вдома у своїх батьків.

— Так, я знаю.

— Він розказував, що належав до підпільної організації, і його німці мали розстріляти, але йому пощастило втекти. Тепер він скривається в селі.

— Але, скажи мені — які між ними відносини... які? Скажи мені, які?

— Цього я не знаю. Думаю, Максим повинен мати голову на карку і розуміти, що йому з Мірою не по дорозі. Він християнин, українець, а вона гебрейської віри, жидівка. Я йому те щиро сказав.

— Я боюся, щоб він тільки не погрався з почуттям дівчини, а опісля кинув. Вона молода, шістнадцять літ, то всяке може статися. Цього найбільше боюся.

Йосіо мовчав, а докторова докінчувала свою думку:

— Якби він опісля хоч хотів з нею оженитися...

Йосіо раптом якби хто холодною водою обілляв. Очі блистили, він ненависно дивився на тітку.

— Пані докторова, те не сміє статися!

— Чому? Як бачу, ти, Йосю, релігійний фанатик. Я все була іншої думки. Пригадую, тільки через інші погляди щодо віри, між мною і чоловіком були суперечки.

— Я фанатик, бо тільки віра нас тримає. Більше двох тисяч літ ми не маємо держави, а ми народ.

— Навіщо нам держави? Ми пристосовуємося до кожної влади, під якою нам доводиться жити. Ми не хочемо мати ворогів, тому ми лояльні, а опріч цього вміємо устроїтися, дійти до маєтку. Наш народ існує і без держави.

— Існуємо завдяки вірі, пані докторова.

— Ех, та віра... — невдоволено махнула рукою. — Хоч по правді, мій чоловік не дозволив би дітям покинути свою віру. Але я тієї думки — краще для Міри бути щасливою християнкою, ніж нещасливою жіздівкою.

Йосю Бавмгартен з поглядами своєї тітки не міг погодитись. На його погляд — змінити батьківську віру — це зрада не тільки релігійна, але й національна.

— Через нашу віру нас переслідували і переслідують, — далі доказувала Гольдова. — І хоч ми лояльні, нема нам місця між нежидівськими народами. Признай мені слухність, Йосю: якби наш народ приняв був християнство, як це зробили поганські народи, то хоч ми, може, увійшли б в якусь іншу націю, але за те нас не переслідували б у середньовіччі, не розстрілював би тепер Гітлер, жили б ми як усі інші народи.

— Ні, ми давно б померли! І тільки через нашу віру живемо.

Мова пані Гольдової вразила Йося, і він, щоб припинити розмову, попрощався.

Важкі думки не давали Рені спокою. Їй здавалося, наче б ці слова почула не від Йося, а від свого чоловіка. Чоловік і тесть Аврам були сильні в своїй Вірі. Ті, що так думають, мають ідею, вони в ім'я своїх переконань можуть жертвувати своїм особистим щастям, життям. А вона, звичайна жінка і мати, бажає дітям щастя — байдуже якою дорогою вони б пішли.

Давид... Що дала б, якби він жив... Хотілось виплакати усе горе, але вже і сліз не було. Невже дала вона Кеті увесь маєток, щоб вона обдурила? Кеті співчувала їй, але і вона була безсильна. Безправ'я людське, брутальна сила була тепер законом.

XIV

Вістки, що їх приніс Йосьо Рені Гольд виявилися правдиві. Досі ніким не переможене німецьке військо тепер почало відступати. До його фронтових невдач спричинилося й українське підпілля, що пішло не тільки проти большевиків, але й проти німців. Аж тепер, в обличчі небезпеки, німці приступили до формування українського війська — але під своєю зверхньою командою, так званої дивізії "Галичина".

Максим якраз вертався з міста. Зголосився до Дивізії. Вагався чи піти йому до Повстанської Армії, так званого "лісу", чи до Дивізії. Розумів одне: коли важиться доля України як держави, невтральним йому не можна бути. Може був би вибрав "ліс", бо німецького терору не міг забути, якби не конечність за всяку ціну рятувати Міру. Маючи зв'язки з німецьким командуванням, він чайже зможе дістати фальшиві документи і в той спосіб переселити кудись дівчину, де не буде їй грозити небезпека. Вона вже скривалася у них довгий рік, і довше її перетримувати було надто велике ризико.

Настрій, повен рожевих надій, зіпсувала йому недавня розмова з товаришем Йосьом. Коли він сказав про своє рішення, тоді Йосьо тільки похитав головою, і як то було в його звичці, почав кепкувати.

— Ну, ну, я все казав, що ви, українці, народ геройський, але не знаєте математики. Математики, жіздівської математики треба вам знати.

Максим, як міг, переконував Йося в конечності для українців не бути тільки глядачами подій.

— Зрозумій, Йосю, що наша мета — здобуття незалежності держави. Ми проти большевиків і противі німців. Перші несуть нам асиміляцію з російським на-

родом, другі опанування території як своєї колонії. Їхній "лебенсравм", щоправда, ставить меншу небезпеку для нас, бо вони не в силі опанувати культурного життя нашого народу. Опріч цього, окремішність русова викликує протиставлення народу до чужого національника, загострює, зміцнює почуття своєї нації. А втім, є можливість закінчення війни упадком одних і других, тому треба мати зорганізовану свою армію, — доказував Максим.

Однак ці аргументи не переконали Йося.

— Війна — це також математика, — так почав Йосьо. — Ви хочете, щоб у цій війні впали одні і другі ваші вороги. Так, як то у вашій пісні співають: "Згинуть наші вороженьки як роса на сонці". Що ж, Максиме, коли вони не "ворохеньки", а сильні вороги, сильні не духом, а зброєю. А ви одинокі, без союзників. Ось тут зачинається моя математика. Ви хочете Самостійної України, ви великі патріоти, ви герої, що підете на смерть за свою батьківщину. Та що ж? Ви — одинокі. Проти вас буде Англія, Америка. Вони зовсім логічно підуть не за вами, але за Росією, бо вона їх союзник, хоч ідеологічно повинна бути ворогом.

З тим вони попрощалися.

— Що буде, те буде! — думав Максим, вертаючись лісовою дорогою додому: — він не має права стояти осторонь боротьби за волю своєї країни. Він також не має права залишити Міру. Дав слово дівчині, що з нею ожениться. Слово він мусить додержати. Вона радо згодилася прийняти Христову віру. І батьки, хоч спочатку нерадо, погодилися. А тільки чи панотець погодиться їх звінчати?.. Документ їхнього вінчання допоміг би забрати Міру від його батьків... і взагалі...

Якраз в цій хвилині кулеметні стріли та зойки людей, що доходили від сторони села, перервали його думки.

Стріли не втихали, навпаки ставали щораз голосніші. В напрямку лісу зближалися люди, які їхали на возах, наладованих всяким добром, інші йшли пішки. Утікачів більшало, а їхні страйкові обличчя наводили

ли на думку, що в селі щось недобре діється. Незабаром вони вже були в лісі, кудою йшов Максим.

Якась старенька бабуся, вдвоє згорблена, поморщена, як засушений грибок, несе в мішку на плечах великого підсвинка. Кабанець хрюкає, з мішка висуває рило, а баба побожно хреститься, шепоче молитви і прокланає.

— А бодай ви світу Божого не бачили, що так над народом збиткуєтесь... "Отче наш, іже єси на небесіх... Одне порося вигодувала, сама молока не пила, а йому давала, і кляті німці хочуть його забрати..." хліб наш насущний дажд нам днесь..." От німота клята обсіла нашу землю, як ті воші..." "І не введи нас во іскунешніє..."

Смішно і сумно.

— Що там таке в селі сталося, що всі втікають? — питав Максим бабі.

— А хіба ти, парубче, не тутешній, чи може з місяця злетів, що питаєш? — відповідає баба. — Прийшла німота брати на контингент людей до Німеччини. Наші партизани дізналися і давай їх стріляти! Партизани собі, а німці собі, то бачиш, яка війна зчинилася... Вигодувала підсвинка, та ще якого! Думала в м'ясниці колоти, і втікаю з ним у ліс, не дам німоті!

А бабунин підсвинок, видно, зрозумів, що про нього мова. Отож наставив з мішка рило та як чурне в ліс від баби — шукай вітра в полі!

Максимові треба було якнайскорше бути вдома. Але баба ніяк не хотіла відв'язатися від кумпана. Вона не встигала поспішати за Максимом, підбігала, часом пошпортувалась за гіллячки на стежці, оббивала об колоди порепані з засохлим болотом ноги і далі базікала:

— Аби то тільки реквірували худобу, то ще було б пів біди. Тямлю добре, за Австрії також брали худобу, а потім прийшла Польща, а за нею большевики. Всі тягнули від хлопа. А тепер забирають людей до Німеччини, муніцію робити. Написав син Федора — не знаю, чи ти його знаєш, той, що живе там за греблею, — щоб йому прислали пакунок, бо вмирає з голоду.

Злагодила Федориха синові всього потрохи: хліба, сухарів, солонини, грудку масла та сира і понесла до міста на пошту. Прийшла вона туди, а якийсь пан, дай йому Боже здоров'я, заадресував, і видно був украйнєць, бо каже: не журіться, жінко, німець війни не виграє, та й большевики розпадуться і буде Україна. Вже Федориха підходила до віконця, коли бачить, стоїть гестапівець. — Що маєш, бабо? — питав по-німецькому. — Баба не розуміла його мови, але здогадалася. Каже: синові в Німеччину посилаю пакунок. Він у фабриці для війська муніцію робить. — Не знаю, чи німець зрозумів те, що говорила Федориха, але має бути зрозумів, бо каже: Бrotкартен генуг! — Ой не генуг, не генуг, — відповідає йому Федориха. — Він аж спух з голоду. Але німець (що його обходить чужа біда!) забрав від баби пакунок. — Паночку, каже баба, майте Бога в серці, мій син для війська робить муніцію — просить Федориха. Але німець відштовхнув Федориху та й каже: — Швайген, а то підеш до кацетлягу!

Баба знайшла якийсь пеньок, щоб присісти, а Максим помандрував додому.. Вже був пізній вечір. Батьки нетерпляче ждали його повернення з міста. Боялися, щоб німці не прийшли і до них, тому чимскоршє лісовими доріжками уся родина, включно з Мірою, подалася в глибину лісу. Там не грозила їм небезпека.

XV

Безнадія і жах сірим туманом розстелилися. З кожним днем пустіло гетто. Люди вже не втікали, не скривалися, добровільно здавалося, байдужо йшли на смерть. Згасало бажання жити. Повели на розстріл Грінвальдову, вона ледве ще ходила. Не помогли петиції до німецьких властей, ні протести до Ліги Охорони Людини американця, інженера Гутмана. Його разом з іншими жидами розстріляли. Дарма, що він ще в тюрмі доказував неслухність свого арештування.

Помер і Купферман, що так дуже боявся бути двадцять першим. І він не втік від смерти. І Мошка Глязера, власника малої крамнички, теж розстріляли. Розстріляли Гершка Цігенлявба, що його викинули з власного домика. Розстріляли багато нам незнаних людей, малих дітей, не винних нікому нічого. Розстріляли їх без почуття вчиненого гріха. Один лише старий Ізак Кранц помер в день шабасу своєю смертю з святою Торою в руках.

Щораз то частіше доходили вістки про страшний Бухенвальд, Авшвіц. Вже легша була смерть тут, на місці. Тинявся по гетті малий Ізьо. Часом був спокійний, здавалось — все розумів, коли нараз у приступі божевілля кричав, бачив невидиму потвору.

Що сталося з Йосьом Бавмгартеном? Чи і він помер? Чи його теж розстріляли німці?.. Останній раз бачили Йося як ішов з великим транспортом людей болотнистою вулицею містечка в напрямку залізничної станції. Куди їх вели, ніхто цього не знав. Може до концентраційного табору, може на тяжкі фабричні роботи... або, щоб непотрібних вже людей у лісі розстріляти.

Коли бувають великі і над пересічну міру катастро-

фальні переживання, границя між страхом і мимовільною відвагою затрачується. Тож, траплялося, дехто очайдушно стрибав з вагону на те, щоб його поцілила куля конвоїра, або знайшов смерть впавши на залізничний насип. Комусь може щасливий випадок дозволив причалити до лісу і там між українськими повстанцями знайти притулок, інший у буйних житах зберіг життя. Деякі у сполоху забрели в багнище, або поміж умерлими на кладовищі на одну ніч знайшли скоронище.

Чи був між ними також Йоссьо?.. Чи доїхав він до концентраційного табору і там далі провадив бухгалтерію? Пішов він на мило?.. А може ще раз йому всміхнулася доля і його врятувала математика?..

Ніхто про це не знов і не цікавився долею одного Йося, коли море людських страждань і трагедій залило цілу Європу, і так багато було непомітних нещасливих Йосів. Від того дня Йоссьо пропав, і чутка про нього загубилася.

XVI

Вечоріло. Селом шкандибала згорблена, з дитячою усмішкою і добрими голубими очима бабуся. На плечах несла тяжкий мішок з вапном, а в руці тримала костур, обганяючись від собак.

Баба Гафія звернула на доріжку, а звідти навпротець лісом подалася до свого сина Василя Петришина.

Бувають різні люди: мстиві, підлі, люди, що для своєї користі продали б навіть рідного брата. Однак бабу Гафію не можна було зачислити до жадної категорії згаданих людей. Навпаки, баба відзначалася всіми християнськими прикметами та чеснотами, а тільки своїм язиком наробила в своєму довгому житті більше лиха, ніж енкаведе чи гестапо. Як би її не просити, вона по селі рознесе якусь вістку, ще перебільшить, після своєї вподоби перекаже. Тим то вона не одного впакувала в біду, і всі її боялися й обминали десятою вулицею.

Ще й досі всі пам'ятають, як то Гафія перед війною мимохіть спровадила до села польське військо, скрізь поширюючи вістки, що незабаром тайна підпільна організація "УВО" почне війну з поляками. Вона божилася, що бачила у стодолі заховану зброю, і запевняла, що в церкві є муніція. Хтось доніс про це польській розвідці, і трагічно скінчилася бабина бала-каніна. Наче банда варварів,увійшло польське військо "пацифікувати" село. Шукаючи зброї, військо спалило тоді кілька господарств, будинок "Просвіти", знищили церкву, людей заарештували і засадили до концентраційного табору — Берези Картузької. Але зброї не знайшли. Те саме було в часах большевицької окупації. Чимало людей через її балаканину заслали большевики на Сибір і постріляли. Тому власне й пішла в

селі слава, що баба Гафія небезпечніша, ніж енкаведисти та Гестапо.

Велику сім'ю мала баба Гафія: чотири сини і п'ять дочок, та багато вже дорослих внуків. Наймолодшій дочці вона передала своє господарство й хату, а сама "ходила по дочках та синах", помогала їм в господарстві. При цьому хоч бабі минуло вісімдесят два роки, то руки в неї були сильні, і де прийшла, то працювала пильно, заглядаючи, бувало, в кожний куток. Отож, обійти усіх своїх синів та дочок потребувала баба рік часу. Саме тепер прийшла черга на сина Василя та невістку.

— Як поживаєте, діти?.. Давно я у вас була... А ти, Максиме, вдома? Що? Надокучило жити у Львові, приїхав до батьків?.. — говорила баба, сідаючи на лавку.

— А втомилася. Не та вже сила, що колись, Була в місті, ледве до вас дошкандибала. А там таке діється, що аж лячно говорити! Німці кожного стріляють хто їм тільки попаде в руки — жидів, українців... Бачила на власні очі. У білій день повісили щось чи не десяткох, або й більше українців за те, що були в партизанці проти них. Та ще бачила як вели жидів розстрілювати у лісі, і між ними був один наш чоловік, християнин. Казали люди, що він наче б то у своїй хаті переховував жидів. Донесли німцям кляті Юди Іскаріоти. І де в них совість?.. А наші переховують: одні за гроші, інші з доброго серця. Прийде жид проситись, щоб прийняли в хату, то скажіть мені, як не прийняти — добрі люди й приймуть... — розповідала баба.

Всім, що слухали цю балаканину, аж мороз поза шкіру проходив. Глянув Петришин на жінку. Що буде — коли баба дізнається про Міру? Не витримає, розляпає в селі — одній, другій бабі. Як спекатися тепер з хати або Міри, або мами?..

Марія щоскорші подала вечерю, щоб позбутись гості не в пору. Може як баба засне, вони якусь раду придумають... Марія і зараз дала б про що інше говорити, але баба Гафія вибрала з мішка великий кусень

вапна, поставила його на лавку, вечеряла і далі говорила.

— Тут я вам принесла вапно. Думаєте, легко його дістала? Дала в місті за нього курку і грудку масла. За большевиків, як були жиди, то хоч на чорному ринку можна було купити що хто хотів... Оце йшла — весь час думала про вас. Завтра рано встану, побілювам хату, даром хліба не буду їсти. А то ще за Польщі білила... Скоріш піду спати і досвіта візьмуся до роботи.

Проте баба й далі переповідала різні новини, а Максим увесь час думав, де б то примістити Міру. Нарешті придумав: він ще сьогодні піде до села, знайде зв'язок з підпільниками — у нього декілька добрих товаришів ще з сільської школи, напевно допоможуть хоч на декілька днів перетримати у лісі дівчину. Незабаром він має зголоситися в Управі Дивізії, можливо там він роздобуде документи, потрібні для Міри, і тоді забере дівчину з лісу. Іншої ради нема.

— Чи чули ви, що в місті розліплени афіші і пишуть: за одного застріленого німця розстріляють п'ятдесят людей місцевих. Все одно — винен чи не винен. Бачила, аякже, бачила ці червоні афіші, що наче кров'ю стікають... А наші люди молоді, і старі — всі в партизанах, або ідуть до української Дивізії. У лісах повстанців тьма-тьменна. Навіть ксьондзький син пішов до повстанців. А ця Дивізія, що прийшла з Krakova, буде також воювати, тільки — так я чула, — що повстанці наперед битимуть німців і большевиків, а Дивізія наперед большевиків, а потім німців. От і не разбереш тієї політики...

Чимало ще того вечора розповідала баба Гафія, заки пішла спати. Вона довго шепотіла молитви, а знала їх безліч на всякі потреби і проти всякого лиха. Вона журливо споглядала на святого Миколая, Божого угодника, та на Страшний Суд і думала, чи то не перед кінцем світу з'явився Антихрист в особі Гітлера, що таке діється?...

Як баба вже заснула, Максим вийшов з хати. Він

прямував до свого товариша, маючи надію через нього дістати дозвіл перетримати Mіру в лісі, де містився головний повстанський штаб.

Ще цієї ночі на кличку зв'язкового пропустили Mіру й Максима стійкові в глибину лісу. Вони продиралися хащами, де досі ступала нога лише лісових звірів. У тих нетрях не треба було боятися німців, а тільки Mірі було страшно йти в незнайоме середовище. Одна думка потішала дівчину: Максим обіцяв, як тільки дістане для неї документи, забере її звідси і ожeneться з нею.

Досвітком встала баба і, проказавши всі молитви, взялася до роботи. Вона найперше згасила у діжці вапно і розвела синкою. В біленню ніхто не міг їй дорівняти. За кожним мазком щітки ясніли стіни, хата як не та ставала. Опісля вона вимостила долівку глиною і стіни підвела чорною фарбою. Яке ж було бабине здивування, коли в кімнаті знайшла червону дівочу стрічку. Вона десього їй приглядалася, і не могла здогадатись — хто міг би бути власницею стрічки.

Ще цього дня кімната була побілена, а другого дня мала білити кімнату невістки та сина.

Однак у тих кільканадцятьох годинах далеко важливіші події перервали працю баби. Не до білення було тепер Гафії. Досі непровірені чутки, що німці відступають, справдилися. Як та чорна хмара, зближався большевицький фронт. Харків, Київ були вже в руках другого ворога України. У серцях тривога, непевність. Невже ще раз мали б марно пропасти змагання за волю?.. Чи Дивізія і Повстанська Армія висвободять Україну?.. Чу замають синьожовті прaporи?.. Тож напрід український в цей грізний час зрозумів, що безчинно вдома не треба сидіти. На заклик проводу зголосувались одні до Повстанської Армії, інші — до Дивізії "Галичина".

Попрощавши Mіру, Максим поїхав до команди Дивізії і таки ще цього вечора залишив батьківську хату.

XVII

Кеті була цього вечора в гарному настрої. Вона знала, що очі всіх гостей, а головно ляйтенанта вермахту²⁷⁾ Германа Міллера, звернені на неї. Поміж "воєнними" жінками Кеті була королевою вечора. Її яскраво червона сукня з глибоким декольте, обвішана бліскітками і прикрашена чорною рожею, додавала Кеті чару, притаманного кабаретовим співачкам.

Поміж запрощеними гістреми з нагоди народини господаря дому, Штайнберга, була також Міці Шварц із своїм коханком, крайсгавлтманом. Ці жінки взаємно ненавиділи себе. Міці не могла простити Кеті молодості і тієї рафінованої тонкої кокетерії, що нею вона брала в полон всіх мужчин. Знову ж Кеті заздрісними очима дивилася на її дорогі одяги і біжутерію. Тільки своєї хитрості завдячує, що має біжутерію Рени, але її вона навіть не може тепер вдягнути, скриваючи маєток від Штайнберга.

Ще була інша причина заздрості гарної Кеті, — звичайна жіноча ревалізація. Міці почала крутити романсь з ляйтенантом вермахту Германом Міллером. Алеж бо і Кеті він сподобався. Відтоді, коли мала біжутерію Рени, Штайнберг не був їй вже потрібний. Чекала відповідної хвилини, щоб від нього відв'язатись. Досі не було нагоди, бо на Відень щораз частіше налітали ворожі бомбовики. Кеті мусіла бути обережною, не викрити себе перед Фріцом, що накльовується новий романсь з вермахтівцем. А втім, любовні інтриги не слід починати на очах заздрісних жінок. Тому Кеті грава ролью офіційальної господині дому і з цією думкою призначила місце Міці поруч ляйтенанта. Так зачиналася перша любовна гра, закинена на молодого вермахтівця.

Кеті декілька разів зиркнула на Міці, обвішану брильянтами та золотом, і не могла стриматися від злосливої зауваги.

— О-о... Міці, ти сьогодні блистиш як ювелірський склеп. Купила те все в Берліні, чи може тут... оказійно? — При тому Кеті рукою зробила рух, показуючи на кишеньку, що означало "вкрала".

— Ні... Це ще з дому... моя родинна пам'ятка — відповіла зніяковіла Міці.

— Я, на жаль, не можу похвалитися своїми "родинними пам'ятками", — злобно відтяглася.

Міці зрозуміла натяк. Кеті навмисно її компромітує перед Германом.

А Кеті, сміючись, далі говорила:

— Твій срібний лис чудовий! Тільки чи не гаряче тобі в ньому? Ляйтенаunte Міллер, будьте більш уважні до своєї сусідки, поможіть їй скинути лиса, а то розтопиться як морожене.

Хвилину ще стояла перед Германом спокуслива, певна своєї переваги над суперницею. Міці схопила залюблений погляд Германа, котрим він обкинув привабливу постать Кеті.

Уся кімната була переповнена димом цигарок, дешевими перфумами жінок та запахом алькоголю, і через те видавалася задушливою, темною, мимо цього, що освітлювали її електричні жирандолі та канделябри.

Накручене радіо, якого ніхто з підхмелених не слухав, безпереривно грало, співало, виголошувало промови, вигукувало якісь погрози.

За кожною випитою пляшкою ставало веселіше, інтимніше.

— Прозіт! Прозіт! Цум воль! — (на здоров'я) — вигукували п'яні гості до господаря Фріца Штайнберга.

— Зіг одер тот!!! (побіда, або смерть!)... За побіду німецького війська!.. За наш "лебенсрэвм"!.. За нову німецьку колонію Ук-ра-їну!!!

— За нашого фюрера, Адольфа Гітлера! За велику

німецьку державу! За знищення всіх ненімецьких народів!!! За здійснення соціалістично-національної ідеї!!! За майн Кампф!!! — верещало товариство.

Гості перехиляли склянки одним духом, співали на всі голоси.

Und heute gehört uns Deutschland,
Morgen die ganze Welt!

(Сьогодні до нас належить Німеччина,
Завтра увесь світ!)

— Браво! Браво! Вундершен! Вундершен! Гайль Гіт-лер!!! Гайль!!! (Чудово! Чудово! Слава Гітлерові)

Деякі затрачували почуття будь якої приличності та людської гідності. Почалася дика вакханалія п'яних, розбещених людей. П'яні без встиду стягали геть одяг зі своїх любовниць.

Штайнберг підійшов до Кеті. Вона була чудова. Дешо підхмелена, темпераментна, така, як тоді в кабареті, коли вперше її зустрів. По п'яному він ще більше її пожадав. Схопив її і впився п'янко вище глибокого вирізу сукні.

Кеті уперше в житті облилася рум'янцем встиду. Біля неї стояв ляйтєнант Герман і якось дивно дивився на Кеті. Вона чимскорше поправила сукню і, звільнившись з обіймів п'яного Штайнberга, крикнула:

— Du bist ganц безоффен! (ти п'яний) — і зараз же, щоб затерти неприємну ситуацію, звернулася до Германа:

— Чому у вас, ляйтєнанте, такий меланхолійний настрій? Чи не тому, що коло вас нема вашої сусідки?

— Германе, ти мій колега... — вже зовсім по-п'яному говорив Штайнберг, — я тобі також когось підшукаю... Кого б тобі дати?.. Пригадав: там у кухні є та жідівка... вона не стара і зовсім гарна... я тобі її зараз приведу... знай, що я твій щирий друг...

П'яний Штайнберг, заточуючись, пішов до кухні і за хвилину тягнув силоміць розхристану Рену, яка опираючись, кричала, просила залишити її в спокої.

— Гей, ти... як тебе звату?.. Здається, Рена...

Скоріш, скоріш, Рено, йди до ляйтенанта... вона ще протестує...

— Маєш її, Герман! — і з усієї сили штовхнув нещасну жінку так, що вона впала на підлогу, якраз коло ніг молодого вермахтівця.

— Пане ляйтенанте... пане ляйтенанте, я вас прошу... я порядна жінка... — благала Рена в скрайній розпутиці.

Підпитий Герман стояв, не здаючи собі добре справи, що та жідівка від нього хоче.

— А ти, Германе, не слухай, що вона говорить. Чи раз мене просили, цілували мої ноги. — П'янний Фріц зірвав з неї сукню. Її буйне кольору міді волосся закривало груди, а Рена далі просила офіцера милосердя, покликувалася на його честь військовика.

Свідомість пробуджувалася. Очі ляйтенанта загорілися недобрим блиском. Він хоч п'янний, але ніколи не збезчестить жінки, не насилує її.

— Ду Містфіх! Вас трайбст ду? Іх бін зольдат, aber кайне Шурке! (Ти сволоч! Що робиш? Я жовнір, а не бандит!) — крикнув ляйтенант і з усієї сили вдарив Фріца в лицце.

Заносилося на велику авантюру. Товариші почали втихомиряти п'яних, а головно Фріца, який кинувшись на ляйтенанта, хотів і його вдарити в лицце. А тим часом Кеті, користаючи з замішання, чимскорше потягнула Рену і штовхнула її до кухні. Хто знає, який був би кінець, якби не телефон, який безпереривно дзвонив.

— До тебе, Фріце, телефон. — Кеті насилу потягнула до телефону Фріца.

— Вер шпріхт? — (Хто говорить?)

— Вас? (Що?)

— Іх бін безоффен... Іх габе гойте гебурстаг... Іх канн ніхтс беграйфен... (Я п'янний, у мене сьогодні день народин... я нічого не розумію.)

— Варум?.. даст іст унмеліх (Чому? Це неможливе...) — і по тих словах завісив слухавку.

Але дзвінок не вмовкав.

— Хтось жартує... каже гостре поготівля... Як може бути гостре поготівля, коли у мене гости... — говорив по-п'яному.

— Слухай, Германе... як воно було?.. Нічого не розумію... Ти мене вдарив?.. За кого? Чи за жидівку, чи за Кеті?.. Бери жидівку, бери кого хочеш, тільки Кеті не руш!

Але ляйтенант не слухав базікання п'яного Штайнберга. Він в цій хвилині доказував гостям, що на фронті не така рожева ситуація. Адже Київ, Жмеринка, Вінниця вже в руках большевиків, і всюди по лісах українські повстанці воюють проти німців і большевиків.

— Тактика нашого фюрера заманити большевиків до Німеччини, а з українськими повстанцями ми теж дамо собі раду — доказував один з п'яних.

— Унд гойте гегерт унс Дойтчлянд, морген ді ганце Вельт! — на ціле горло заревів інший.

Телефон настирливо дзвонив далі, примушував взяти слухавку.

Ляйтенант підійшов до телефону.

— Ляйтенант Міллер байм телефон. (Ляйтенант Міллер при телефоні).

Кілька гострих військових приказів в німецькій мові.

— Яволь. Іх габе ферштанден! (Так. Я зрозумів!)

Обличчя ляйтенанта поважніє. Запаморочена алькоголем голова приходить до свідомості обов'язку військовика. Він підходить до п'яних і рішуче каже:

— Щоб за хвилину тут нікого не було! Всі до команди! Гостре поготівля! Жінки негайно до своїх домів, пакувати речі!

Ляйтенант насилу викинув п'яних за двері.

XVIII

Кеті пізно пробудилася. Її боліла голова по вчорашній гулянці. Вона позіхала, витягалась, то звивалась у клубок, як кішка, жмурила очі, бо сонце вже звисока заглядало у вікно. Йі хотілось ще хоч трішки поспати, помріять. Кава на столі, що її принесла Рена, давно прохолола.

Намагалася пригадати подробиці вчорашньої гулянки.

"Такий був чудовий вечір, і той телефон мені його перервав... Усі були п'яні... лейтенант Герман хоч на підпитку, але не збезчестив Рену... дав Фріцові в лицє... Як він сказав?.. Ага, пригадала: "я не бандит, а жовнір..." Опісля Герман виштовхнув всіх за двері... Чого?.. Було заряджене гостре поготівля... Але чи раз з тієї причини вночі будила Фріца? Чому якраз тоді їх покликали, коли мені бажалось бути разом з Германом?"

Кеті ще раз позіхнула, витягнулась, і аж тепер зauważила, що біля неї не було Фріца.

— Рено, чи Фріц ще досі не вернувся? — спитала, побачивши у дверях Рену. Її очі аж сіяли з радості.

— Ні... але я відхожу до гетта, большевики недалеко... німці відступають.

— Що ти плетеш якісь нісенітниці. Німці ніколи не відступають, вони все йдуть вперед... Унд гойте гегерт унс Дойтчлянд, морген ді ганце Вельт! — весело заспівала. — А втім, що мене все те обходить?

— Кеті, кажу тобі, німці відступають!

І знову те саме! Ти хочеш мені сьогодні зіпсувати мій настрій, тепер, коли я така щаслива!

Кеті стрибнула з ліжка. У довгій, блідорожевій сорочці з тонесенького шовку, який дискретно підчерку-

вав контури тіла, з легко відчиненими, повними любовної снаги устами та буйним золотим волоссям, Кеті мала в собі чар продажної жінки.

— Кеті, нема часу, я іду до гетта, а ти роби, що хочеш, — сухо сказала Рена.

Однак розмріяна Кеті не чула її. Вона дивилась у дзеркало, в якому відбивалося її гарне лице в рамці золотого хвилястого волосся і наче питала у нього поради, хоч говорила до Рени.

— Чи ти кохала коли? Якщо кохала, зрозумієш мене. Я кохаю... кохаю зовсім іншим почуттям. Не тим, в кабареті, а коханням мені досі незнаним. Чи можна назвати мої колишні любошці правдивим коханням? Коханням за гроши... Мое перше, справжнє почуття пробудилося вчора в ту мить, коли п'янний Фріц штовхнув тебе до Германа, а Герман крикнув: "Я не бандит, а жовнір!" — і дав Фріцові в лиці.

Однак Рена не слухала того, що їй Кеті говорила. — "Німці відступають, кінець знущанням" — ця думка наповнювала її безмежним щастям.

Кеті підбігла до Рени і міцно держала її руку.

— Вислухай мене, Рено... Я так хотіла б бути жінкою Германа, справжньою, вінчальною жінкою... Я вперше зрозуміла слово: встид, тоді, коли п'янний Фріц стягав з мене сукню, і такою бачив мене Герман... Я тоді зрозуміла, що я повія. Ах, як мені бажалося б вдягнути сніжнобілу сукню, прикрасити волосся вінком з мирти і сказати: Ти мій суджений, ти мій перший... Я б хотіла, щоб ця звязь була непорочна, овіяна таємницею святості... Але я знаю, це неможливе, бо я — повія.

— Кеті, не час на мрії, позволь мені попрощатися і відійти, — говорила різко — ... я йду до гетта, там моя дитина. Чуєш? Більшевики стріляють!

— Перестань нарешті говорити про більшевиків і не роби паніки. Але чого Герман казав їм іти до команди?.. Хоч мені їх усіх, oprіч Германа, треба було до черта! — говорила Кеті, вдягаючи суконку.

— Кеті, зрозумій врешті, що німці відступають...

Я іду, а ти залишайся тут, може тобі сподобається якийсь большевик! — злобно крикнула Рена.

Останні слова заглушив сильний гарматній вистріл, і це доперва привело Кеті до притомності. Невже справді відступ німецького війська, цього війська, яке досі йшло тільки вперед?..

Вона затулила вуха, щоб не чути стрілів, нараз підбігла до Рени, яка вже збиралася відходити, і загукала:

— Я тебе не пущу до гетта!!! Не пущу! Ти не підеш!

— Ти силою мене тут не задержиш! Я піду! Досить зневаг! Ви звірі в людському тілі! — вириваючись з рук Кеті, кричала Рена.

— Чому ти маєш до всіх нас претенсії? Я тут при нічому. Це робили гестапівці, а не я.

— Що мене обходить хто робив? Робили німці, значить і ти! Пусти мене, я іду до гетта!

Рена насилу висвободилася з рук німки і пустила-ся до дверей, але в цій хвилині Кеті із звинністю кішки загородила їй дорогу. Вона стояла у дверях і розпростравши руки, не дозволяла їй іти.

— Ти не підеш! Чуєш? Не підеш! Я з тобою ще не розрахувалася. Ти дала мені свій маєток, а я тобі за нього не заплатила.

— Я не хочу заплати, і взагалі нічого більше від тебе не хочу. Тільки пусти мене до гетта!

В цій хвилині задзвонив телефон. Кеті підбігла до телефону, потягнувши за собою Рену.

— Це ти, Фріц?

— Чи справді німці відступають?

— Що? Вже за годину від'їжджаємо?

— Останні німецькі частини відступають?

— За годину маю бути спакована?

— Приїдеш за годину. Добре.

— Слухай Рено, за годину від'їжджаємо, большевики близько. Часу маємо мало. Чи далеко звідси гетто? — спитала Кеті.

— Не більше десять хвилин ходи.

Кеті дивилася налякано на щасливу Рену, що аж тріумфом сіяла, і рішуче сказала:

— Найпізніше за сорок хвилин мусимо вернутися з гетта. Ідемо! — Вона потягнула за собою Рену.

— У тебе на рамені жидівська пов'язка! — Кеті зірвала пов'язку з жидівською зіркою і кинула її на підлогу.

**

Десять хвилин було замало, щоб перепхатися через вузькі міські вулички, переповнені тепер військом, автами, та звичайними фурами з втікачами.

Угорі кружляли ворожі бомбовики. Вже зовсім близько гуркотили гармати. Останні відділи відступаючої німецької армії зберігали спокій, дисципліну, часом навіть в такт маршової ходи залунала гостра німецька пісня. Вояки, головно молодші, висказували свистом і двозначними дотепами своє захоплення двома жінками, які силою поміж них пропихалися.

Врешті Рена і Кеті дісталися до гетта. Брама була відчинена, ніхто біля неї не стояв. Останні мешканці, боячись німців, кудись повтікали. Довкола панувала мертвнатиша. Як мариво стирчали мури спаленої синагоги, насичені димом недопалених бальків.

В напіврозваленому домику Рена застала свого сина. Він сидів на підлозі і не виявляв жадного зворушлення. Видно, ніщо не доходило до його свідомості.

— Ізю, ми вернемось додому... ми вільні... — плачучи з радості, обнявши дитину, говорила мати.

Нараз з горла хворої дитини вирвався крик, що нагадував рев тварини. Він охоплений жахом метався по кімнаті, немов хотів від когось сковатися.

— У-у-у... він тут... у-у-у... він йде до мене... у-у-у... я боюсь його... заберіть його від мене... заберіть... він мене кусає... кусає... болить... болить...

— Чого він кричить? — спитала Кеті.

— Він хворий... Не бійся його.

А хворий далі вигукував нікому не зрозумілі слова, уявя дитини бачила якусь страшну потвору.

— Чи у нього часто це буває?

— Ні, тільки деколи.

Рена намочила рушник і положила його на голову дитини.

— Не бійся, зараз мине хворобовий припадок.

— Відколи з ним таке?

— Від того вечора як горіла синагога, опісля помер його дід, і в цім же часі прийшов Штайнберг і забрав нас до гетта. Трьох страшних подій не видержали нерви дитини.

Кеті співчутливо дивилася на дитину. Хвора дитина помалу успокоювалася. Вона не кричала, а тільки тупим поглядом дивилася на довкілля.

— Йому вже краще. Ходімо швидко, нема ні хвилини до страчення — сказала Кеті.

— Ні, я тут залишуся з Ізьом.

— Я тобі сказала, що ще з тобою не розчислилася. Не згинули ви з рук гестапівців, то згинете від міського шумовиння, яке дізвавшись, що нема влади, напевне кинеться все грабувати. Ти підеш зі мною додому.

— Там знайде нас Штайнберг.

— Йому не буде в голові тебе шукати. Я тебе сховаю. Як він прийде, я зараз заберу всі речі і ми моїдемо. — Кеті силою забрала з собою Рену.

**

Кеті глянула на годинник. До приїзду Фріца брачувало ще п'ятнадцять хвилин. Вона знала, що Штайнберг точний.

— Маємо ще п'ятнадцять хвилин часу, мусимо якнайскорше розрахуватись. Кеті пішла до другої кімнати і принесла скриньку з маєтком Рени.

— Кожної хвилини може надійти Штайнберг, прошу тебе, сховай нас.

— Тут вхід до пивниці, сховаєшся там з дитиною. Йому тепер не буде і в думці вас шукати. Не бійся. — Кеті відчинила скриньку. Бліск брильянтів та золота

манив Кеті. Вона захоплено дивилася на скарб великої вартості.

— Це твій маєток, що я від тебе забрала... Щось наче наказує мені тобі його віддати, а рівночасно мій егоїзм не дозволяє цього зробити.

— Забери усе, мені цього маєтку не треба.

— О, ні, Рено... якби я тобі його не дала, мені б перед очима все стояв той старий чоловік, умерлий, що я йому присягнула. Він все мені сниться, наказує віддати вам маєток. Ох, який він страшний з'являється мені у сні! Все погрожує, проклинає мене!.. Я так mrіяла бути багатою! Через те стала любовницею Фріца.

Кеті стояла нерішена. — Віддати тобі увесь маєток?.. Це зробила б дуже чесна людина, а не я... .

— Візьми собі все. Що мені з маєтку, коли мій чоловік не живе.

— О, ні... але я віддам тобі тільки половину.

Кеті кинула на стіл всі самоцвіти і поділила надвоє.

**
*

Прикуцнувши в кутку пивниці з дитиною на руках, Рена насилу відганяла страшні думки, скільки разів чула важкі кроки гестапівця Штайнберга і його непривітний бас. Штайнберг раз-у-раз входив до кімнати по речі. Коли він віддалився, ставало на хвилину тихо, і знову ця сама важка хода і цей самий голос.

— Доннер Веттер! Ми найпізніше за пів години мусимо бути за містом, а тут ще стільки усього! — люто кричав, а йому акомпанювали гарматні стріли, та розривні бомби, що вказувало на близькість фронту.

Справді Рені не треба було боятися Штайнберга. Йому і на думку не приходило шукати за нею.

Раптом Рена почула слова, що аж її зморозили. Розмова велася про неї.

— Що воно таке?.. жидівська пов'язка на підлозі? — просичав Штайнберг.

— Ах, це тієї жидівки... мабуть, вона вночі втікала — задзвенів голосочек Кеті.

— Вона є тут! Ти її переховуєш! Я мушу її знайти! Ти мала з нею якісь тайні змови. Де вона? Де?.. — люто кричав гестапівець.

“Смерть певна, він зараз увійде тут до пивниці, знайде їх...” — подумала Рена.

Хвилина окікування, що здається вічністю. Нарешті знову задзвенів голос Кеті.

— Чи ти вже зовсім здурів? Большевики на карку, а він про якусь жидівку питає.

— А що робить пов'язка на підлозі?

— Ти б хотів, щоб вона з жидівською пов'язкою втікала?

Це переконало Штайнберга. Він підійшов до коханки і обняв її стан.

— Кетхен, яка ти чарівна!

Кеті справді вміла бути чарівною. Вона, зрозумівши небезпеку, повна чару своєї молодості і краси, припала поцілунками до Фріца. Наче не хотячи розіпнілася блузка, відхилилась сорочка, і одне її п'яно солодке слово, повне віданості:

— Кохаю...

Дикий інстинкт пожадання заволодів ним. Впивався її тілом.

Кеті сплатила довг.

XIX

Пізнього літнього вечора Максим з Мірою та батьками прямували до приходства. Стара Петришиниха раз-по-раз зідхала, похитувала головою.

— Господоньку! — як це було, що Максим бере Міру за жінку? Перед Богом буде заслуга, але що скажуть люди?.. — вже чи не втретє питала чоловіка.

Однак ще більше тривожні думки де давали спокою Василеві.

“Оце Максим приїхав, щоб звінчатися з Мірою і зараз іде на фронт. Чи вернеться він з війни?.. Чи вдасться Дивізії здобути волю Україні?.. А тут вже большевики стають на п'яти, — вдруге мала б Україна попасті в большевицьку неволю?..”

На приходському подвір'ї загавкав собака на прибулих. Служниця Гапка якраз ішла доїти корови. Вона із скіпцем в руці виграмолилася на лавку і глянула у вікно. Буря з громовицею, що від полудня лютувала, ущухла. Ще тільки часом небо прорізували блискавки, і десь далеко гуркотів грім.

— Ой, падоньку! Чи не Гестапо йде до нас?.. Та ще з собою веде Василя та Марію! — крикнула Гапка і розвела руками. Гапка відчинила віконце, і впізнавши молодого Максима, аж сплеснула в долоні.

— Та це ж не Гестапо, а Петришинів син, що у Львові вчився! А в німецькому мундурі файний, як сам офіцер! — роззявивши рот, висказала своє захоплення. Бо Гапка, хоч стара дівка, але любила гарних хлопців.

— А то ще якусь дівку веде з собою! — Гапка миттю стрибнула з лавки долу, і кульгаючи, побігла, щоб цю новину переказати панотцеві.

Гапка служила у панотця ще за життя покійної

їмості. Це чудернацьке ім'я дали їй батьки мабуть із злости, коли їм вродилася п'ята дочка. Найстарша звалися Марія, за нею прийшла на світ Анна, опісля Катерина, Олена, а для п'ятої, то вже й християнського імені не стало — назвали Агапією.

По правді ім'я якраз пасувало дівці. Гапка мала волосся кострубате, яке стерчало на голові наче їжакова щітина, лице якби мухи обсіли, і ходила як підбита качка. Та ще люди говорили, що вона придуркувата. Батько не посылав Гапки до школи, бо не було чобіт, і ледве, чи навчилась би вона письма. Приспівуючи, або тирликаючи на дримбі, пасла чужу худобу. Коли вже стала дівувати, на музики не ходила, бо жаден парубок не хотів її брати в танець.

Згодом виявилося, що Гапка не була дурна, як про неї говорили люди. Коли Гапці минуло двадцять літ і люди сміялися, що не віддалася і "не зрівналася з людьми", Гапка пішка до їмості найматись. Їмость аж злякалась, побачивши Гапку, але прийняла. Зачесала, обмила, вичесала воші, ще й олійком голову намстила, дала чисту сорочку, і Гапка як не та стала. "Придуркувата" Гапка була понятлива, так що до року їмость навчила її готовити панські страви, пекти торти і подавати гостям до столу. Хата і господарство наче не те стало. Корови потовстіли і вибліскували, бо їх Гапка кожного дня згреблом чесала. А свиней та дробу розвела, що й не почислити. До церкви приходила вдягнена краще від багачок, ставала в перший ряд, і веліла старшому братові давати їй свічку, коли панотець читав Євангеліє. Спочатку люди, а головно жінки сміялися з Гапки, що по-молодицьки не зав'язана і сивою косою світить, а йде між люді і стає в перший ряд у церкві, але згодом привикли, а навіть шанували ксьондзівську господиню. "Вона у ксьондза ціла господиня. У хаті, на подвір'ї, як у вінку" — говорили. — По смерті їмості вона була справжня господиня, бо старий панотець господарства не любив і тільки молився і в книжках зачитувався.

Гапка задихана вбігла в кімнату.

-- Прошу ксьондза, син Петришинів, той, що у Львові вчився, йде до нас з батьками, та ще з якоюсь дівкою...

— Що?.. З ялівкою? — спитав священик, який на старість не дочував.

— Не з ялівкою, а з дівкою!!! — кричала в ухо панотцеві Гапка.

— Ага, з дівкою... Та не кричи мені до вуха, чую, добре чую... А що вони від мене так пізно хочуть? Скажи, нехай підождуть в кухні.

— Прошу ксьондза, Максим Петришин в німецькому мундурі, то чи не пішов він до тієї дивізії, що буде Україну відвояовувати? — кричала далі в ухо панотцеві Гапка.

Почувши те, панотець насторожився: він прочитав усі газети, і нічого з них не дізnavся. Максим напевне розкаже, що у світі діється.

— Біжи Гапко, біжи хутко, нехай приходить!

Панотець був щирий український патріот. Двадцять п'ять літ тому він пережив трагедію українського народу, коли після проголошення самостійної України і злуки всіх земель в одну Соборну Україну, нараз поляки зайняли західну Україну, а Зазбручанську — большевики. Від тоді старий священик здивачів. Нічого не купував, що було державним монополем. Крішив капустяне листя і його курив, кресав вогонь, ніколи не їздив залізницею. За двадцять літ панування поляків був тільки один раз у Львові, коли його урядово покликали до консисторії. Вибрався в дорогу пішки. Дорога була неблизька, сто двадцять кілометрів, але панотець взяв паличку в руки і почимчикував. Йшов три дні туди, а три назад, і вернувся тільки з холявками від черевиків.

Панотець глянув на Максима, який виструнчившись, засалютував. На батьків не звернув уваги.

— Що скажеш, Максиме? Недавно вчив я тебе у школі катехизму, а тепер бачу, ти вже дивізійник, з левом на рамені... Гаразд, що йдеш воювати за волю

України. Нехай Бог тобі помагає і вертайся щасливо-додому.

Василь та Марія як було у звичаю, шанобливо по-цілували руку священика. Міра стояла ні в тих ні в цих побіч Максима, приголомшена важливою подією.

— Що вас всіх привело до мене в таку пізню пору?
— далі питав священик.

— Панотче, іду на фронт, і просив би нас звінчати.

— Воно правда, що робити? На війні треба стріляти — відповів священик, недочувши.

— Ми — показав на Міру — просимо нас звінчати!

— голосніше повторив своє прохання.

— Ага, звінчата... Трохи не дочуваю... Наперед вийдуть три оповіді, кожної неділі одна, а там вже зробите весілля коли захочете.

Максим почувши те, аж за голову взявся. Він же завтра іде на фронт. Мусить звінчатись і забрати Міру до Відня. Вже має усі потрібні документи. Як йому чекати аж вийдуть оповіді?

— Зажди, Максиме, чи то я маю тебе вчити, чи ти мене? Ти хочеш так без оповідей, "на галай балай". Ні, воно так не може бути. А що, якби були які перешкоди, то я відповідав би і перед Богом і перед людьми.

— Тепер час воєнний, я не можу так довго ждати!
— далі просить Максим.

Панотець щось подумав і каже:

— Зажди до неділі, виголошу всі три оповіді за індультом, і тоді зараз вас звінчуваю.

— Панотче, я дістав відпустку тільки на два дні... а до неділі можуть тут бути большевики.

— Большевики?.. Невже аж така лиха воєнна ситуація? Кажуть, що большевики дійдуть тільки до Збруча... Я думав, ти скажеш мені добру вістку, а то ось що.

— Наша дивізія стоїть напередодні великого бою з большевиками. Якщо дістанемо від німців допомогу, може вдастися нам большевиків відкинути і перейти до протинаступу — сказав, щоб потішити панотца.

— Щож мені з вами робити?.. Це ж беззаконіє! —

Вагався. Та побачивши розгублений погляд Міри, і за-
журене обличчя Максима, сказав:

— Га, що з вами робити? Беру гріх на душу. Звін-
чаю вас, нехай буде... Маєш документи свої і нареченої?

Максим замнявся. Тепер приходилося йому сказа-
ти правду про Міру.

— То воно так... але ще наперед треба Міру охре-
стити...

Панотець аж зірвався з крісла.

— То було від цього зачинати, а не теревені мені
плести!

— Прошу отця духовного...

— Наперед дитину хрестять, а опісля вінчаються.
Старий Василь підійшов до панотця.

— Отче духовний, я хочу вияснити...

— Тут нема жодних вияснень!

— Я хочу вияснити як воно сталося... — продов-
жував Василь.

— Як воно сталося! Перед вінчанням є дитина...
Охрешу, звінчаю! Де дитина? — каже священик і йде
по книгу хрещення.

Непорозуміння врешті вияснила Міра. Це вона ба-
жала б прийняти віру Христову. Однак не легко їй те
вдалося, бо панотець був таки дуже глухий, тому тре-
ба було багато говорити, щоб врешті священик все
зрозумів.

Після цього не було вже жодних перешкод, щоб
Максим і Міра звінчалися.

Цю важливу подію почула стара Гапка. Вона, як
то було в її звичаю, між двері встромила своє цікаве
вухо, і старалася не прогавити ні одного слова. Гапка
опріч багатьох інших прикмет, мала ще й той талант
— переносити різні сплітки і їх відповідно до своєї по-
треби переповідати.

Вона і цим разом, як тільки скінчилася розмова,
хоч вже перші півні проспівали, як стояла, простісінь-
ко бігцем подалася в село. Чи її відомості оббігши се-
ло, були точнісінько ті самі, можна сумніватися.

ХХ

Рена обережно відхиляє двері криївки і, ще не до-віряючи, входить до кімнати. Як довго вона там з дитиною скривалася? Трудно сказати. Був це один довгий день, рік, чи вічність страху і непевності життя. Вона навшпиньках підходить до сяєвом сонця облитого вікна. Соняшне світло заглянуло в кімнату, веселими зайчиками грається по стінах. Тиша... Наче не було війни. Не чути вже стрілів, на вулиці ні живої людини. Місто наче завмерло в очікуванні чогось нового. Народження доброго чи злого?.. Рені хочеться плакати з радості. Невже дійсність?.. А може недавно минуле то був тільки страшний сон?..

Може зараз надійде Давид, Міра, Аврам і всі засядуть до святочно накритого стола. Тестъ Аврам як колись засвітить свічки і заспіває шабасну молитовну пісню. І буде знову повне радости свято.

Нараз Рена усвідомляє собі, що все те безповоротно минуло. Нема вже Давида і Аврама. В іхнім дому ніколи не засвітять святочних свічок. Щось нове, зовсім інше прийде в її життю, і цьому новому вона не в силі буде протиставитись.

Тишу сколихнули чиєсь кроки. Так добре знайома певна хода військової людини, що її Рена панічно все боялася. Хтось вже зближався, був недалеко дверей. Страшна думка зморозила її.

"Це Штайнберг... Так, це він. Хіба можна вірити легкодушній Кеті?.. Може їй стало шкода подарованого маєтку, сказала Штайнбергові і він прийшов по нього. Зараз надійде і стрілом закінчить життя її і дитини". Жах і розпуха відбилася на лиці Рени. Ждала присуду смерти.

"Утікати... як найскорше утікати від Штайнбер-

га... але куди?..“ — заперши в грудях віддих, стояла Рена, притуливши до себе дитину.

Хтось страшний, що приносив з собою смерть, відчиняв уже двері.

Однак замість Штайнберга і Кеті стояв у дверях високий молодий військовик в німецькому мундурі з левиком на рамені, а побіч нього щаслива її дочка Mira.

XXI

Відень, місто вальсів Штравса і династії Габсбургів, тепер тонув в болотистих калюжах, змішаних з давно невідгорненим снігом. На тлі синяви неба стирчали розвалені будинки, звисали недопалені бельки, електричні дроти, перервані водопроводи. Все те творило щораз то страшнішу панораму по кожнім ворожім налеті на місто.

Після радісної зустрічі Міри з своєю матір'ю, вони обидві переїхали до Відня. Максимові вдалося роздобути фальшивих документів для своєї дружини та її матері, пані Гольд, а також підшукав приміщення у свого знайомого віденця, якого жінка виїхала з дітьми до своїх батьків на провінцію, боячись у Відні вічних налетів. Привітне трикімнатне мешкання дає можливість родині краще жити. Хворого Ізя Максим примістив в санаторії нервово хворих дітей, в горах, за Віднем. Там часто до нього навідується мати. Фальшиві документи, а також довідка жінки дивізійника є доброю охороною. Вони користуються тими самими правами, що всі мешканці Відня. В місті, де кожного дня перелітають ворожі бомбовики, і харчові картки щораз менші, ніхто не цікавиться ними. Австрійці мають чимало своїх особистих клопотів. Кожний має когось близького на фронті, ніхто не є певний свого життя й тут, у запіллі.

Ця сама думка турбує Міру і її матір. Хоч би скоріше скінчилася війна і Максим вернувся. Що сталося би з ними, якби Максим загинув на війні? Вони б залишились тут, у цьому чужому середовищі і скоріш чи пізніш все виявиться. Щораз коротші газетні звідомлення — це докази, що відступ німців триває на цілому фронті. Вичувається вже кінець війни, а разом з

тим упадок гітлерівської Німеччини, майже певний.

Міра якраз вернулася з міста з купленими на картки харчами і збиралася варити обід, коли через радіо повідомлено, що зближаються ворожі бомбардувальники.

— Утікаймо чимскорше до бункеру... Опісля не дістанемось до середини! — гукнула Рена до дочки.

— Знову налет! Коли те все скінчиться. Відколи ми приїхали, нема ні дня ні ночі спокійної. Щоб хоч знати що з Максимом, одна думка тільки про нього. Кожного дня очікую як не його, то хоч листа.

— У цій завірюсі й пошта з фронту не доходить, — як може потішає Міру мати.

Але нема часу на розмову, бо якраз закувала злоїща воєнна зозуля. Це те тривожне "ку-ку", що через мегафон передають населенню осторогу про недалекий чалет ворожих бомбардувальників. Часу лише стільки, щоб добігти до бункеру. Рена дає дочці харчі, а сама бере шкіряну невелику ручну торбу, що в ній переховує усі дорогоцінності, які ій Кеті віддала, і чимскорше вулицями Відня втікають до схоронища.

Уривчасте гудіння сирен, означає "форалярм". Незабаром сотні американських літаків появляються над містом. Спізнились не можна ні на хвилину. Як тільки алярм, замикають бункер.

Бункер, сильний бетоновий масив вміщує кілька-надцять тисяч народу. Люди спокійно стоять в черзі, ждуть, поки близчі увійдуть. Безпереривне гудіння сирен — па небозводі вже появляються сотні бомбовиків, тут і там вибухають бомби. Під бункером ще багато людей, переважно жінок з дітьми. Спокій на обличчях людей зникає, натовп силою впихається до схоронища.

Накінець останні вже в бункері. Важкі двері замкнулися. Червоне світло електричної лампки роз'яснює темряву. Рена з Мірою ледве можуть протиснутись. Знайти вільного місця, щоб сісти, не можливо, — прийдеться їм стояти десьдвіх дві години. Місця зайняли матері з малими дітьми та старі люди.

Бліді, позначені жахом обличчя. Якась бабуся тримає вервицю в руках, молиться.

Нарешті перше звідомлення про те, що діється в місті.

— Увага... увага... ворожі з'єднання пролітають над вісімнадцятою округою міста — сповіщає гучномовець.

— Увага... увага... ворожі з'єднання пролітають тепер над бункером...

Хвилина страшної тиші в бункері. Оці сріблисті птахи приносять кожного разу смерть. Може не одна кам'яниця і люди в ній зрівнялась з землею. Але це тільки один момент тривоги. Кожний знає, що в бункері безпечно. Люди звикають до тривожних звідомлень. Великий бункер, який охороняє їх, стає для людей дому. Деякі вже розгосподарились. Виймають з кошиків хліб, смарують його маслом, дають дітям. Деякі розмовляють, інші плетуть на дротах светри.

Очі щораз більше звикають до темряви. Спочатку зарисовуються тільки сильветки, згодом людські обличчя в світлі електричної лампки приирають реальному вигляду.

Хто вона, ця жінка, що вп'ялила на Рену цікавий погляд?.. Когось вона їй пригадує... Лиховісний холод поповз по тілі Рени. Жінка ця подібна до Кеті. Невже Кеті?.. Так, Кеті, а з нею Штайнберг — підказує уява... Штайнберг, Штайнберг... — товчеться вперто думка.

Кеті насилу пропихається і вже коло Рени.

— Вас махст ду гір, Рена? (Що ти тут робиш, Рена?) — питає.

Страшна думка про Штайнберга не дає далі Рені спокою.

— Скажи, яким чудом ти тут? Я тебе залишила вдома, коли ми виїжджали.

— Кеті, я тебе благаю... тихше... там Штайнберг... я боюся Штайнберга. Він тут. — Рені вже ввижаеться грізне обличчя варвара Штайнберга.

— Штайнберг?.. Штайнберг?.. — сміючись, що

в тому сміху відчувається всю злобу і ненависть, відповідає Кеті. — Штайнберга вже ні ти, ні я не побачу. Він не живе. Штайнберг був падлюка, про нього не варто говорити. Коли ми втікали, він здогадуючись, що я маю твій маєток, почав за ним нишпорити і зовсім звичайно вкрав його. Але недовго ним тішився. Півгодини пізніше був налет. Ми всі розбіглися — хто куди міг. Зараз по налеті я побігла шукати не Штайнберга, а своїх брильянтів і золота. Я побачила Штайнберга в рові з розірваним черевом та вибалушеними очима. Він був страшний, але я з радістю дивилася на нього. Біля мертвого я сподівалася знайти свій маєток і довго його шукала. На жаль, мені нічого не вдалося знайти. Земля була змішана з кров'ю та кусниками м'яса.

Рена з полегшою відіхнула. Найгіршого ворога Штайнберга не треба було боятися.

— Як ти тепер влаштувалася? — спитала Рена.

— Наперед скажу тобі радісну вістку. Я вийшла заміж за лейтенанта Германа Міллера. Він не дивився на мое минуле і кохає мене такою, якою я є. Наше вінчання відбулося у Відні зараз же, як тільки я вернулася додому. Я дуже щаслива! Я переконалася, що щастя не в багатстві, а в чесності людини. Мій Герман — чудова людина!.. Ну, а ти? Розкажи про себе, Рено. Кого-кого, але тебе я ніколи не сподівалась тут зустріти.

— Багато було б розказувати. Часом доля веде людину не туди, куди б вона хотіла. Як знаєш, мій чоловік не живе. Міра, моя дочка, вийшла заміж за українця і взяла мене з собою. Я не хотіла сама залишатися.

— Чи це твоя дочка? — спитала.

— Так. — Рена хотіла познайомити дочку з Кетею, але Міра легко відсунулася, не бажаючи знайомства.

— Щоб якнайскорше скінчилась війна — сказала Рена.

— Так. Всі ми хочемо кінця війни. "Фатерлянд іст ферльорен" (Пропала батьківщина) — глумливо сказала Кеті. — Мабуть незабаром прийдуть американці.

Цього фашистівського "фатерлянду" я собі зовсім не бажаю.

— Тихше... ти повинна бути більш обережною — війна...

— "Ворог підслухує" — і своїм звичаєм засміялася. — Тут, у Відні, всі тієї думки.

— Ентварнунг... ентварнунг... (відклик налету) — через радіо проголошує заповідач.

Усі з полегшою зідхають. Жінки перестають пlesти на дротах, поспішно вдягають дітей, близчі вже в дверях.

— Гот зай данк! (Дякувати Богові) — каже Кеті і прощаючись питає:

— Провідаєш мене, Рено?

— Радо.

— Мешкаю недалеко. В неділю звичайно нема алярмів. Зaproшуєш тебе і твою дочку в неділю пополудні на каву. Приайдіть, обов'язково приайдіть, буду чекати... Забула б дати тобі адресу.

Вона виймає з бльокнота папір і записує свою адресу.

— Ось моя адреса. Маріягільферштрассе сто двадцяте число. Приайдіть в неділю. Чекаю. Ауф відерзеген, Рена! (Допобачення, Рено!)

Ще раз оглядається, махає рукою на прощання, така ж як колись безжурна, весела, і зникає у дверях.

— Хто ця жінка? — питає Mira.

— Ксті, коханка Штайнберга. Я тобі про неї розказувала.

— З деяких почутих слів я здогадалася. Добре, що ти, мамо, мене з нею не познайомила.

— Чому? Вона чесна жінка, просила прийти до неї на підвечірок.

— Не думаю, що було б безпечно нам нав'язувати з нею знайомство.

— Я їй вірю.

— Взяла половину нашого маєтку.

— Так... але помимо цього вона чесна. Могла взяти все і не віддати. Вона не зрадить нас.

— Може перед кимось нехочачи проговоритись. Краще нам з нею не стрічатись.

— Це правда. Вона балакуча. Обережність не зашкодить.

— Завтра перейдемо до іншого бункеру, щоб ніколи більш з нею не зустрічатись, — рішає Міра.

З закруту стрибнув весняний вітрець. Він вхопив папір з адресою Кеті, граючись ним, підкидав угору і, здогнавши його, кинув в болото.

На вулицях сліди налету. Подіравлені асфальтові дороги, з водопроводів тече вода, чути дим від горіючих домів. Але життя пробуджується. Гуркотить трамвай, люди вертаються до своїх домів, вступають до відчинених вже крамниць.

Статуя Марії Терези височить маєстатична, холодно дивиться на довкілля. Тінь Стефансьдому²⁸⁾ падає на вузьку вуличку цісарського міста, гострим готиком врізується в браму замку. Вже сутеніє.

XXII

Повоєнний Мюнхен кишів народами різних країн Європи, а навіть далекої Азії. Там стрічалося примусово забраних на роботи людей, добровільних втікачів, так званих "де - пі", "фольксдойчів" та "райхсдойчів". Безцільно крутилися роззброєні американцями військовики "вермахтівці", скривалися недавно ще всесильні партійці і гестапівці. З поміж усіх звертали на себе увагу в'язні концентраційних таборів, які майже чудом пережили лихоліття. Були між ними жиди, українці, поляки та люди інших національностей. Їх спухле з голоду обличчя та труп'ячий вигляд вказували на нелюдське знуцання гітлерівського терору. Деякі з них вже переодягнулися в цивільний одяг, але більшість ще мала на собі в'язничний одяг у поздовжні смужки, що їх ще більше видовжувало. Поміж цією строкатою юрбою вешталися большевицькі агенти, користаючи з дозволу американської влади, намовляли вертатися до СРСР, обіцюючи поворотцям амнестію.

Увесь цей бездомний нарід об'єднує тепер "чорний ринок". Там полагоджуються всі торговельні трансакції, як: купівля або перепродажа з американської "Унри" цигарок, шоколяди, цукру, мила. Тут і біржа — заміна доларів, франків, німецьких марок, стерлінгів на більш бажану валюту — їжу. Особливо велику вартість має біжутерія, золото і годинники.

"Чорний ринок" — центр фантастичних вісток, політичних спліток, нарешті "чорний ринок" — центр несподіваних зустрічей.

Тут справжня вежа вавилонська: українці, поляки, жиди, французи, бельгійці, греки, турки, — кожен із своєю мовою, — всі вони за чимось шукають, купують, продають. Жиди, звісні своїм купецьким хистом, вже вспіли взяти провід торгівлі у свої руки. Вони назна-

чують ціни на товар, наладнали вже зв'язки з американською "Унрою".

Ті, що повірили большевицьким агентам і незабаром вертаються до Советського Союзу, бажали б купити все, що на ринку продається. Вони нишпорятали за годинниками, мілом, тютюном і взагалі за всім.

Поміж цією людською мозаїкою не бракує і наших земляків з Київщини, Полтавщини, Західної України та інших українських земель, куди тільки ступав важкий чобіт німця. Вони пам'ятають жорстокість большевицької влади і нізащо не хочуть вертатися під Совети.

— Пречосте утекалі? — питає якийсь словак, стрінувши українця. — Рускеє добрі люде.

— Поїдь до них, то побачиш, які вони добрі! — відповідає запитаний, і хоч як він старається переконати словака, той не вірить.

Тут на "чорнім ринку" несподівано стрінувся Максим Петришин зі своїм товаришем, Йосьом Бавмгартеном.

— Ну, ну, і хто б подумав тебе тут стрінути??! — побачивши Максима, здалека кричить Йосьо і силою пропихається. А такий худий, що на ньому ледве тримається новий елегантний костюм.

Максим не вірить очам. Невже Йосьо?.. Однак Йосьо вже коло Максима, обіймає його, а з радості аж плаче.

— Ну, ну, і ти тут також?.. Аж не віриться...

Максимові пригадується остання зустріч і розмова з Йосьом. Зараз Йосьо скаже: А що? Я казав, що ви українці не знаєте математики?.. Але Йосьо надто зворушений і своє почуття може тільки висказати короткими словами: Ну, ну, і ти тут також?..

Максим також зворушений зустріччю з Йосьом.

— Кажи, як ти тут забрів?

— Багато було б говорити... Був в кацеті, забрали мене німці, лишили з мене тільки шкіру та кості, але на міло не дався взяти! Помогла мені математика. Записував тих, що йшли на міло. А пішло їх багато! Ех, Максиме, аж лячно згадувати! То було гірше пек-

ла. Бог мене врятував... Живу! Помалу прибираю людський вигляд. Костюм дістав з "Унри" і гроші теж маю... присилають жидівські організації з Америки... Ale розкажи щось про себе. Як ти тут дістався?

— Я один з тих, що живим залишилися після бою під Бродами. Це також було пекло. Майже ціла дивізія пропала. Німці не дали помочі, а большевики нас окружили. Полягло наших багато.

— Я чув про те. То були ваші Тернопілі. Ви герой, але в сьогоднішніх часах геройства ще мало, а треба використати пригожу політичну ситуацію. А її тоді не було. Я це передбачував. Світ признає вас тоді, коли будете йому потрібні, а поки що сильні світу йдуть на угоду з большевиками.

— Що думаєш робити? Збираєшся кудись їхати?
— спитав Максим.

— Поки що залишаюся в Німеччині. Ну, і навіщо мені їхати, коли маю добру приватну квартиру і живу з американської допомоги. Записався вже на студії в університеті.

— Напевно студіюєш математику?

— З математикою покінчив ще в кацеті. Математика дала людям великі досягнення, а водночас вона знищить людство. Атомова зброя — це математика. Пішов під крила Теміди. Студію право, людське право для кожної людини... Ну, але я розбалакався так, що й забув спитати: чи знаєш, що сталося з Мірою і цілою родиною доктора Гольда?

— Ще б не знов! Міра — моя жінка! Я одружився з нею перед тим, заки йшов на фронт — маємо сина. Зветься Володимир — охрестили так в честь першого християнського українського князя.

Йоско стояв, наче вкопаний, а очі ненависно гляділи на товариша. Перед хвилиною приятель, тепер, був його ворогом.

Говорив злобно:

— Зветься Володимир, в честь першого українського князя...

Однака Максим не помічав іронії в словах товари-

ша. Він захоплено далі розказував про жінку і синочка, Подібний до Міри. Навіть вже говорить: тато, мама, баба...

— Чи і пані Гольдова з вами?

— Авже ж. Ми її забрали з собою, коли відступали німці. Вона не хотіла залишати Міри.

— А... Ізьо живе?

— Так. Ізьо, як тобі відомо, був хворий. Він лікувався в санаторії. Я його там примістив. Тепер приходить до здоров'я, тільки дуже нервовий і мало пригадує минуле. Але воно таке, що ліпше його зовсім не пам'ятати.

Йоско вп'явлив погляд в товариша.

— Ще одне запитання... Чи Ізьо теж християнин?...

— Так... він, поправді не знає своєї віри. Виховувався в християнському оточенні, наперед в санаторії, спісля з нами, ходив до церкви. Треба було вкінці його охрестити. Називається Ізяслав.

— А... пані Гольдова, що вона на те все?.. Може: і вона змінила віру?..

— Моя теща, пані Гольдова нічого проти цього не мала. Навпаки, вона бажала собі цього. Якось було б незручно, якби сестру і брата розділювали віра. Теща залишилася при своїй вірі для пам'яті свого чоловіка, якого, як знаєш, німці розстріляли. А втім, теща не належить до віруючих, і чи вона залишилась би при своїй вірі, чи приняла б християнство, вона на релігійні справи завжди буде байдужа. Тільки її чоловік, доктор Гольд, мав на неї деякий вплив. Але з його смертю все скінчилося.

— Мені треба тебе попрощати, — холодно сказав Йоско, не подаючи товарищеві руки.

— Ось тобі! Так довго ми не бачилися, не поговорили як слід і вже йдеш...

— Мені спішно... Я мушу чимскоршє відійти! — і з тими словами він повернувся.

— То хоч прийди до нас... Побачиш нашого малого синка... зажди, зараз напишу тобі адресу... ось адреса...

Однак останніх слів Йоссьо вже не чув. Він мов божевільний біг, розтручаючи прохожих.

— Що з ним сталося?.. Наче раптом його муха всушила... так іциро привітався, аж заплакав з радості... і нараз — маєш тобі — втік!

Та за мить Максим здогадався, "... Це все через віру, християнську віру, що її прийняла Міра та Ізьо... Виходить — я винен, бо відірвав їх від віри предків, від жидівської нації..."

Врешті махнув рукою:

— Ет! Жид буде другом так довго, як довго в рахунок не входить нація і віра... Хоч би тому не повинен мати жалю до мене, що ми врятували Міру, заопікувались нею, помагали як могли родині Гольдів.

Ішов помалу, пригноблений стрічкою з Йоссьом. Мав великий жаль до Йося. Хіба я нечесно поступив?.. Не обдурив дівчину, оженився з нею, не залишив ні матери, ні малого брата...

... "Чи сказати Мірі про стрічу з Йоссьом?.. Ні, не треба згадувати. І взагалі ця зустріч вийшла досить безглазда. Добре, що не дав юному адреси, бож я дивізійник. Одне слово Йося — і мене нема.

Однак Йоссьо не думав робити доносу. Він біг, наче божевільний, і находу вскочив до переповненого трамваю, щоб цю страшну вістку сказати докторові Гольдові.

**
**

Старим жидівським звичаєм доктор Гольд відправив покуту по померлій родині. Не сумнівався, щоб вістка принесена Йоссьом, була неправдива. Йоссьо бачився з очевидцем події. Рену, Міру і малого сина німці розстріляли в день відступу.

Доктор Гольд перебував двадцять один день на молитві і глибокій роздумі, живлячись тільки хлібом і водою. Уесь час просив він Єгову, щоб їхні душі прийняв до свого Царства.

А коли вперше вийшов з дому, був сумний, але зрівноважений. Свій біль він віддав у жертву Великому Єгові.

ФІНАЛ

Війна, яка безжалізно потрясла родиною Гольдів, давно проминула. Молоді переселилися до західних штатів Америки, і з ними Гольдова з сином Ізяславом. Ізяслав видужав, хоч недуга залишила певні риси в його духовості. Хлопець нервовий, вражливий, з нахилом до філософствування, містик, дуже вибуховий, іншим разом мовчазний.

За вирятуване при допомозі Кеті майно Рена купила гарний дім за містом. Вона працює бухгалтеркою в американському підприємстві і завжди елегантно вдягнена, дбайливо зачесана, з легко наложенім гримом на лиці. Тільки очі з виразом смутку і задуми зраджують приховану трагедію її життя.

Її діти — християни, відійшли від віри і нації предків. Рена погодилася з цим без гризот сумління і будь-якого жалю. В її домі ніколи про те не говорять. Воно — наче засохла рана, якої бояться доторкнутись. Сама ж Рена залишилася при жидівській вірі для пам'яти чоловіка, якого ще носить в своїй душі.

Тільки деколи в ній щось бунтується. Це все тоді, коли їй, присниться старий Аврам. Він, — наче її со-вість, не дозволяє забути минуле. У сні Аврам з'являється все грізний, такий, як у той вечір, коли горіла синагога. Ці сни надовго відбирають спокій і рівновагу душі Рени. Вона розуміє, що опинилася на розлоріжжі, з якого вже виходу немає. Чи вона винна, що життя її дітей не пішло дорогами наміченими її чоловіком? Вони силою обставин відійшли від віри і своєї нації.

**

Знову снився Рені Аврам. Сон такий яскравий, на-

че дійсність. Аврам вдягнений по святочному (він все у сні такий) підійшов до неї і вперше привітно спитав:

— Чи ти тужиш за Давидом?

— О, так! — вона відповіла — я кохаю, я люблю його.

— Я знаю, бо любов незгіраєма, вона вічна.

— А коли вона вічна, чому доля нас розлучила?

— За гріхи, за великі гріхи покарав нас Господь!

— сказав Аврам.

— Я не согрішила.

— Ale согрішив народ.

Вони ішли алеєю освітленою місячним сяєвом.

По хвилині він сказав:

— Не тужи, Рено, Давид живий.

— Живий?.. Ale ж це неможливе! Давид помер, його німці розстріляли тоді, у лісі... — намагалася у сні пригадати собі усі подробиці його смерти.

— Він живе, Рено.

Аврам зникає, замість нього з'являється Давид. Вона повна радості біжить йому назустріч.

Хвилина безмежного щастя у сні. Чує дотик його уст. З цим пробуджується. Залишається терпкий жаль, а на устах солодкість поцілунка.

Дивний сон. Чому у сні тривожить її і не дозволяє забути минуле? Рені тісно вдома. Вертаючись з праці, Рена безцільно блукає затишними вуличками невеликого міста. Краса природи вливає в серце бажання кохати, а разом з тим думки про Давида такі ж болючі.

Тоді бажається з кимось поділитись, розказати про себе. Ale кому? Дочка знайшла щастя з Максимом, не хоче згадувати про колись пережите лихо.

Відживали спомини ясні, ні трохи не заслонені часом, що наче колись давно заблукались, верталися до неї по довгих роках.

Перше дівоче кохання повне страждань і непевності. Чи її батько, гордий адвокат Гірш, дозволить на їх вінчання? Давид, син бідного балагули Аврама у ярмарці, який в незрозумілій мові читає Талмуд, перестаріле право юдейського народу, він не пара йому, ад-

вокатові. Ніколи не зрівнятись бідним Гольдам з багатими Гіршами. Адвокат насмішливо називає Давида "балагулою".

Давид розуміє, що велика соціальна і маєткова прієва розділює його. Він не насмілюється переступити порогів багатого адвоката.

Минають роки. Давид виїхав з краю, студіює за границею медицину. Приїжджає додому тільки двічі в рік. Ці зустрічі такі бажані молодій Рені.

— Коли приїде твій "балагула"? — питає батько Рену, вручаючи їй листа. Рена помічає, що голос батька не звучить насмішливо, як колись. Він навіть вдоволено всміхається.

Змінюється погляд адвоката про старого Аврама.

— Аврам дуже побожний чоловік і розумний. Він відданий вірі своїх предків. Аврам знає цілий Талмуд, це велика філософія, не кожний його знає і розуміє! — каже адвокат.

Стрічаючи Аврама, Гірш перший вітається, подає йому руку, питає про здоров'я, часом закине про Давида.

— Ну, мій син, дякувати Богові, скінчив медицину, незабаром приїде і відкриє в містечку лікарську практику... — гордо відповідає Аврам.

З Давидом числиться в місті вся інтелігенція. Його раді бачити батьки, які мають дочок на віддані.

Тепер пора спитати Рену, чи молодий доктор думає з нею оженитися.

— Ми бажали б, щоб доктор Гольд зложив нам візиту — каже батько до Рени і підчеркує слово "доктор".

Батько вперше назавв Давида не балагулою, а доктором. Рена з тріумфом відповідає:

— Доктор Гольд сказав мені, що в суботу зложить нам першу візиту. — Рена теж підчеркує слово доктор.

На приняття гостя святочно накритий стіл. На ньому дорогі криштали, срібло, горять свічки. Стіл уги-

нається від дорогих вин, лікерів та найкращих страв. Перше урочисте приняття гостя і майбутнього зятя.

Адвокат намічує недалекий день їх вінчання. Він запрошує Аврама прийти до них в суботу. Треба ж умовитися відносно вінчальної церемонії. Аврам дає згоду. Він приде наступної суботи.

Адвокат з гордістю показує балагулі їхнє багатство. У балагули син — доктор, у нього — гроші. Він не пожаліє ні золота, ні грошей для своєї одиначки, Рени Гірш.

А далі, в думках згадує Рена їхнє щасливе подружжя, раптом знищене жорстокістю ворога. Згадала все таке радісне, а в серці защемила туга за любов'ю.

**
*

Невже теперішнє життя це тільки спогади минулого? Вона ще не стара і що дасть їй життя? Невже все так буде? Потонула в споминах. На землю спав легкими тінями присмерк. Тихий вечір запалював світла в містах. На тлі червоносиньої заграви височіли силуетки лапатих пальм. З над моря війнуло прохолодою. Треба вертатися додому.

Рена підвела очі і запримітила невеликий домик, увесь у пальмах та цвітучих олеандрах.

Мимоходом подивилася у вікно. На столі горіли свічки, кидаючи світло на людину, вдягнену у святочну одежду — таку, що її у шабасний вечір влягав тесьт Аврам. Незнайомий, легко хитаючись, молився. Він стояв до Рени спиною, тож обличчя не видно. Але сиве волосся і згорблена постать наводили на здогад, що це чоловік немолодий.

І знову спомини... Навіщо їх?.. Чимскоршс втекти від них... Сьогодні п'ятниця. На небі з'явилася перша зірка. Колись і у них горіли святочні свічки. Наче живий станув перед очима Давид. Як давно те було!.. Щось наче прикувало її до цього вікна. Здається, стояла б так вічно.

Чоловік скінчив молитися. Мабуть, самітний — як

і вона. Хто він? Може і він пережив велику трагедію? ..
І що загнало його в цю країну?

Біля брами дому поштова скринька, а на ній прізвище цього чоловіка.

Підійшла і прочитала:

"Доктор медицини Давид Гольд".

Голова закрутилася, в очах потемніло.

"Давид Гольд? .. Ні, ні, це неможливе... Навіщо себе обдурювати? Якийсь одноіменник, простісінький збіг двох таких самих прізвищ різних людей".

Читала ще раз.

"Доктор медицини Давид Гольд". Давид Гольд... — вдаряли ці слова наче молотом, а серце в лихоманці дрижало. Тисячі думок — радісних і тривожних — залились у серці. Віджили знову спомини... Та щож? Чимало людей з тим самим прізвищем... Давид давно помер. Не вернувся з лісу, його німці розстріляли. А може втік, може у когось переховався? .. — заблістів проміньчик надії. Ні, ні, — розчарування все болюче, тому утікати від химерних надій.

Ще раз глянула на згорблену постать чоловіка, похилену голову. Це сиве волосся не Давида. У нього було легко хвилясте, чорне і буйне, а обличчя навіть в найбільшому горі гляділо вгору. Ні, це не він! — впевнила себе.

Але серце ніяк не хотіло замовкнути, воно — віщун. Давид, Давид! — підказувало серце.

Майже несвідомо рука потягнулась до дзвінка. Звучний дзен'якіт врізався втишу. Людина підносить голову. В нього по урядових годинах. І до того ж — п'ятниця. Може трапився якийсь випадок? Так дзвонять лише люди стривожені, яким загрожує нещастя, або велика небезпека...

Доктор підходить до дверей.

У вечірньому сутінку зарисовується постать чепурно вдягненії жінки. Вона безпереривно дзвонить.

— Ви до мене? ..

Але в цій хвилині доктор чує знайомий голос, бо

його довгі роки не могли з пам'яті викреслити — і одне слово:

— Давиде!.. — що в ньому уся гама почувань: радість, щастя — злились у сльозах.

**
*

Кажуть, для щасливих час зупиняється. Але годинник повагом вибиває вже десяту. І дивне їх щастя переплетене великим горем.

Рена, наче велика грішниця, навколошках все розказала чоловікові, і просила прощення для неї і дітей. Однак вістку про зміну, котра прийшла в житті його дітей, доктор прийняв спокійно. Замість ненависті чи гострих слів докору, вона в його очах, заллятих сльозами, побачила прощення.

— Я спокутував як велить закон, тоді коли Йоско приніс мені страшну вістку про вашу смерть. Я провів двадцять один день в покуті за своїх дітей. Тоді я ціло молився, щоб Бог прийняв їх душі до свого Царства. Діти мої живуть, але вони вмерли для моєї віри. Я спокутував.

Він закрив лице долонями і крізь плач говорив:

— Я плачу тому, що він був моїм сином і мав продовжувати мій рід, рід Аврама Гольда... Прости мені, Рено, що я плачу...

Хвилина надуми.

— Я простив дітям і шаную їх нову віру, бо законом тієї віри є такі чесноти як любов близького аж до самопосвяти, милосердя. Петришин в ім'я Христового закону захистив нашу дочку. Чи тільки він один? Було багато тих, які жертвували своїм життям, тому ми не сміємо їм цього забути.

Доктор замовк, в думках важив кожне слово.

— Але як тепер буде?.. Як мені увійти в чуже, давно зруйноване наше гніздо?..

— Ти не чужий нам. Діти тебе згадують. Ти батько дітям.

— Ні, я чужий. Чужий через іншу віру. Ось приходить в дім чужа синові людина, батько, якого він не

пам'ятає. Нараз ця людина хоче порушити спокій родини, заводить нові звичаї. Бо батько жид, а вони християни. Батько святкує шабас, іде в суботу до синагоги... Він навіть прибив на дверях якусь непотрібну синові бляшку. І син бунтується. Навіщо тієї бляшки? — питає син. Він не розуміє, що ця бляшка, мезуса, святість для батька — мезуса, якої дід і батько доторкався входячи додому. А для сина — тільки непотрібна бляшка. Батько стає ворогом синові.

Рена з розпокою припала до чоловіка. Невже тому його тепер віднайшла, щоб вдруге втратити?.. Зрозуміла, що за зміну віри її дітей доведеться їй тепер спокутувати. Розпуга огорнула її, з грудей видобувся зойк.

— Не відходь від мене! — благала.

— Я твій чоловік і не маю права тебе покинути, — сказав певно. — Але чи маємо ми право руйнувати духовний спокій нашого сина? Він тепер потребує як найбільше родинної згоди. Його молодечий вік — час бунту, нопогамовних пристрастей. У нього ще, oprіч цього, по перебутій психічній недузі залишилась велика нервовість. Що треба робити?.. Змінити для сина віру?..

Захитався.

— Тоді ми всі були б одноцільні, — але... ні, я цього не можу зробити, Рено. Ця моя віра батьків залишила в мою кров, а коли б я це зробив, я не був би чесний з собою і людьми.

Гольд похилив голову. Довго думав. Якась важлива постанова мала запасті, але ще не міг схопити думки, не міг рішитися. Він не мав права залишити жінки, і не мав права увійти в свою родину, що силою обставин відійшли від віри його батьків. Нараз його обличчя прибрало вираз рішучості і Рена зрозуміла, що від тих слів не буде відклику.

Годі, сталося і це вже не відстанеться. Вони як розбиті щогли корабля, самі допливуть до берегів. Видно, так мусіло бути. Хай ідуть своїм шляхом, а вони поїнчать життя своїм. Не пиши їм гріха, Єгово. Це ж

Твоєю волею не зігнили його дітей кістки межи сотнями розстріляних у братній могилі і їх тіла не згоріли у крематорійних печах.

— Іди, Рено, до них. Я тебе проведу і вернуся додому. Ждатиму тебе з такою тugoю, як ждав усі роки розлуки. А ти піди і скажи їм, що знаєш. Скажи усе.

ПОЯСНЕННЯ МАЛОВЖИВАНИХ СЛІВ

- 1) Ярмурка --- шапка, що її носять старозаконні жиди.
- 2) Бесаги — два мішки разом зшиті, їх селяни перекидають через плечі і в них у торговий день несуть продукти до міста.
- 3) Мезуса — прямокутна бляшка, що в ній є десять заповідей, які Бог дав Мойсеєві на горі Синай.
- 4) Шабас — навечеря суботи.
- 5) Тефіллін — ритуальний предмет для молитовного вжитку, ремінці з коробкою, яку віруючі жиди прив'язують до голови, другий до лівої руки напроти серця. Символіка: видимий контакт заповідей Єгови.
- 6) Шіссен — по-німецьки значить стріляти.
- 7) Віртшафтсамт — господарський уряд.
- 8) Гутенморген, вас герт ман ноес? — Добрий день, що нового чувати?
- 9) Іберменш — так називали себе німці за теорією Гітлера в книзі "Майн Кампф".
- 10) Гіцінг — передмістя Відня.
- 11) Штамгест — сталін гість.
- 12) Гітлерюнд — гітлерівська молодь; організація, яка виховувала молодь на теоріях "Майн Кампф".
- 13) Блютзуле — зупа з крові — народня німецька їжа.
- 14) Пратер — розвагове містечко у Відні.
- 15) Німецька популярна пісня:
Віденсь, Віденсь лиш ти один,
Найкраще місто моїх мрій.
Там де в щастю дні мої плили
Мій Віденсь ти, мій Віденсь ти.
    Там де старі доми дрімають,
    Там де найкращі дівчата кохають,
    Там Віденсь, мій Віденсь, мій Віденсь.
- 16) Das євігє вайбліхе — вічно жіноче.
- 17) Унтерменш — так називали німці чужинців.

- 18) Фрехгайт — безличність.
- 19) Шмуглляр — людина, що нелегально продає товар.
- 20) Шванкувати — відставати в науці, не вспівати з науковою.
- 21) Бецугшайн — урядова картка на видачу товарів домашнього вжитку, головно одягу.
- 22) Гешефт — інтерес.
- 23) Зай мі гезінд — жаргонове слово: бувай здоровий.
- 24) Пуриц — пан.
- 25) А шварц їр — проклін. У нашій мові значить: чорний рік на тебе.
- 26) Ду біст дер браве Керль — щесь в роді: ти молодець.
- 27) Вермахт — німецьке регулярне військо.
- 28) Стефансдом — старинна церква у Відні, недалеко цісарського замку.

Talleres Gráficos "DORREGO", calle Dorrego 1102, Buenos Aires. T. E. 54 - 4644

